

Падіння Києва у 1482 р.

Микола Жарких

Захоплення Києва кримськими татарами в 1482 р. може вважатись до певної міри поворотним пунктом у політичних відносинах східної Європи: Кримське ханство виразно заявило себе учасником цих відносин.

Що ж ми знаємо про цю подію?

Виписки з джерел.....	1
Аналіз джерел.....	11
Політичне тло нападу.....	23
Тактика нападу	24
Наслідки нападу	27
Доля родини І. Ходкевича	32
Висновки	35
Історіографія	36
Що нового?.....	53

Виписки з джерел

Московська дипломатична документація (1482 р.)

15 березня 1482 року московський великий князь Іван Васильович (Іван 3-й) відправив до кримського царя Менглі-Гірея свого посла – боярина Юрія Івановича Шестака. Посол мав наполягати, щоб Менглі-Гірей розірвав свій мирний договір (шерт) із королем Казимиром і тримав союз з Іваном проти всіх недругів. Окремо зазначено:

А вспросит царь Юрья о том: о том пак ко мне князь великий с тобою приказал ли, чтобы мне пойти на королеву землю, или людей послати?

И Юрью молвити так: то, господине, своё дело ведаешь сам. А государь мой князь великий тебе о тому челом бьёт, чтобы еси пожаловал, по своему крепкому слову и по ярлыку, к королю шерт сложил, а господаря моего великого князя другу бы еси другом был, а недругу недругом [Сборник императорского Русского исторического общества (СИРИО), 1884 г., т. 41, № 7, с. 30].

Але дуже скоро думки Івана 3-го змінилися, і вже 14 травня 1482 р. він шле до Криму свого посла Михайла Васильовича Кутузова. В інструкції для нього сказано: після від'їзду Шестака приїжджав до Москви посол від Казимира, «а любви и докончания король со мною не хочет; а которые мои города и волости и земли мои за собою держит, а того мне не отдаст» [там само, № 8, с. 33]. Кутузов мав наполягати:

И ты бы [Менглі-Гірей] пожаловал, по своему крепкому слову и по ярлыку, шерт королю сложил, да и рать бы свою на него послал [...]

И имется царь шерт королю сложити да и рать свою послати на Литовскую землю, и Михайлу того дождати [...] хотя будет и долго тамо лежати, а того дождати [...] А как учнет царь посылать рать свою на Литовскую землю, ино Михайлу говорити царю о том, чтобы пожаловал царь послать рать свою на Подольскую землю, или на Киевские места [там само, № 8, с. 33, 34].

Менглі-Гірею довелось виконати наказ із Москви, бо Іван 3-й погрожував випустити його братів Нур-Девлета та Айдера, кожен з яких претендував на Кримське царство.

Печерський синодик (1483 р.)

У передмові до Печерського синодика читаємо:

Ми ж подбали укласти пом'яник цей пресвятої Богородиці і преподобних і богоносних отців наших Антонія і Феодосія Печерських і почали вписувати імена в цю книгу: преосвящених архієпископів, і благовірних великих князів, і благочестивих княгинь, і чесніших священноіноків, і благовірних іноків, і всіх православних християн,

котрі перед цим уписувались у перший пом'яник – відомо, що перший упис згорів під час полонення київського від безбожного царя Менглі-Гірея з поганями агарянами, тоді і цю божественну церкву спустошили, і всі святі книги та ікони попалили.

Ми ж через деякий час, вийшовши з їхнього поганства, знову почали імена писати, – ті, які пам'ятали, що вони спершу написані були [Древний помяник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) / Голубев С. – Чтения в историческом обществе Нестора летописца, 1891 г., т. 6, приложение, с. 1–2].

Невідомий на ім'я чернець Києво-Печерського монастиря почав писати синодик в 1483 році, і він безспірно був самовидцем нападу. Але його, як бачимо, обходило тільки спалення книжок та ікон (в чому, власне, й полягало спустошення Успенського собору) – ну, і давній пом'яник при цьому згорів.

Думка про те, що він, цей чернець, був свідком історичної події, котра гідна пам'яті нащадків, зовсім його не хвилювала:

Описывай? Не мудрствуя лукаво?

Всё, чему свидетель в жизни будешь?

Войну? Иль мир? Управу государей?

– ні, це не до нас. Була унікальна можливість отримати повідомлення із самого центру подій, але вона була змарнована.

Короткий Волинський літопис

Цей літописний збірник було переписано у Супрасльському монастирі на початку 16 ст. (остання приписка до тексту – 1544 р.). Він був надрукований у повному обсязі М. А. Оболенським [[Супрасльская рукопись](#), содержащая Новгородскую и Киевскую сокращённые летописи. – М.: Общество истории и древностей российских, 1836 г.]. Збірник складається з кількох частин, першою йде сильно скорочений загальноруський літопис (від початку слов'ян до захоплення Москви Тохтамишем у 1382 р.). Далі йде текст «Короткого Волинського літопису», передрукований в наш час [Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), 1980 г., т. 35, [с. 118 – 127](#)]. Він у свою чергу ділиться на три частини. Першу становить сильно скорочений загальноруський літопис (892 – 1461 рр.), далі йде перший власне короткий Волинський літопис 6991 – 7008 років [КВЛ-1, ПСРЛ, т. 35, с. 122 – 125], за ним без перерви і окремого заголовку – другий короткий Волинський літопис 6957 – 7023 років [КВЛ-2, ПСРЛ, т. 35, с. 125] і за ним – похвала князю К. І. Острозькому, формально датована 7023 роком [ПСРЛ, т. 35, с. 125 – 127].

В КВЛ-1 читаємо:

В літо 6991, индикта 1. Попущением божиим взят бысть Киев от безбожных татар перекопских месяца сентября 1. [ПСРЛ, т. 35, с. 122].

В КВЛ-2 – трохи докладніше:

В літо 6000-е 991-е, индикта 1. На день святого Симеона при королі Казимире Якейловичи царь перекопський Мин-Кгирей Аж-Кгиреев сын, славный великий град Киев, матере градовом добыл и жьжог, и воеводу киевського пана Ивана Ходковича в Орду звел [ПСРЛ, т. 35, с. 122].

6991-й рік вересневого числення відповідає 1482 року від Христа. Оскільки зазначено індикт, можна не мати сумніву, що дата – таки вереснева, і оскільки подія датована першим числом нового вересневого року, можна упевнено віднімати 5509 років. Це я веду до того, що в зазначеному виданні формально відмінусовано 5508 років, і отримана помилкова дата 1483-й рік.

Де писалися ці літописи – точно невідомо, можна вибирати між Луцьком (370 км від Києва) і Володимиром (440 км). В обох містах були єпископські кафедри, а при них – письменні люди. Із збільшенням віддалі літописця від місця події число подробиць закономірно зменшується, що ми бачимо і в даному випадку. Але важлива точна дата події.

Зміст інформації у цих двох записах різний, тому їх слід вважати написаними незалежно один від одного і від інших письмових джерел.

Літопис Яна з Тарговиська

Еміль Калитовський, який опублікував цей літопис, збирав відомості про автора – досить скупі. Він відомий від 1481 року як канонік у Перемишлі (а це 560 км від Києва), а в 1485 – 1492 рр. був перемиським єпископом (католицьким, ясна річ).

Його літописні записки написані на берегах книги Вернера Ролевінка ([Werner Rolewinck](#), 1425 – 1502) «[Fasciculus temporum](#)» [Кельн: 1479 р.] і призначались тільки для самого автора.

Запис, який нас цікавить, виглядає так:

Anno domini 1481. Kyovia civitas in confiniis Tartariae per imperatorem eorum exurit et omnes incole christiani, Rutheni et alie nationes, que ibi multi fuerunt, in captivitate recepte sunt dominico die in crastino nativitatis Marie.

Sequent anno reedificatur castrum Kyovie opera et impensis domini Kazimiri regis Polonie et magni ducis Lithuanie [Monumenta Poloniae historica. – Kraków : Akad. Umiejętności, 1878, t. 3, s. 236].

Року божого 1481. Місто Київ на татарській границі від їхнього імператора спалено і всі християни, що там жили, русини та інші нації, яких там було багато, були захоплені в полон у день божий, наступний після народження Марії.

Наступного року відбудований київський замок трудами та видатками пана Казимира, короля Польщі і великого князя литовського.

Бачимо, що ще один сучасний автор приєднався до погляду А. Контаріні: Київ лежить на татарській границі.

Різдво богородиці святкують 8 вересня, тому дата події виходить 9 вересня 1481 р. Слід знати, що із датами у Яна не все гаразд, наприклад, смерть турецького султана Магомета датована 1 травня 1471 р. [с. 235], тоді як це сталось 3 травня 1481 р. (помилка на 10 років). Можна думати, що запис зроблено пізніше, принаймні після 1483 р., коли київський замок було відбудовано.

Щодо дня 9 вересня можна думати: або татари порядкували в Києві від 1 по 9 вересня і того дня відійшли із полоненими; або в цей день звістка про напад дійшла до начальства (до Вільна? 600 км від Києва) і звідти ця новина поширювалась далі уже з цією датою.

А так все виглядає за Пушкіним. Маємо і «монаха трудолюбивого», і «войну», і «управу государей», і навіть «мудрствований лукавых», від яких застерігав Пимен, тут немає. І оцей Ян, на відміну від київського ченця, цікавився історією, бо спровадив досить дорогу книгу всесвітньої історії із Кельна (за 1100 км від Перемишля).

Е. Калитовський відзначив, що в інших польських літописах цей напад на Київ взагалі не відбито.

Літописне оповідання № 1

У великоруському літописанні від кінця 15 ст. і до 1576 р. (до кінця самого офіційного літописання) зустрічаємо ряд оповідань про напад на Київ, у співвідношенні яких слід було би розібратись. Тут я пороблю виписки з літописів, а в наступному підрозділі спробую з'ясувати їх походження. Я буду скорочено посилатись на ці оповідання як ЛО-1, ЛО-2 і т. д.

В лето 6991. Месяца сентября в 1 день пришедше поганый перекопский царь со множеством безбожных своих татар и плени град Киев и огнём сожже, а люди сушая в нём и по всем волостям мужи и жёны и дети множество пленивше, сведоша в Орду, и от Киева зашед плени русских порубежных городов 11, много зла створивши, отидоша [Псковские летописи. – М.: 1955 г., т. 2, с. 62 – 63].

Це оповідання міститься тільки у Псковському 2-у літописі (П2Л), доведеному до 1486 р. Він найбільшу увагу приділяє подіям у самому Пскові та довкола нього. В цьому літописі бракує закінчення, але втрата не може бути значною: під 6993 (1485) роком недоладно описано похід короля Казимира із союзниками проти турків за Дунай і сказано: «и не вемы, что будет по сих» [с. 67], тобто літописець не мав відомостей, чим закінчилась ця війна. Отже, можна думати, що літопис закінчувався в 1486 або 1487 роках, не пізніше.

В інших псковських літописах (першому і третьому) такого запису немає.

Літописне оповідання № 2

В лето 6991 взят бысть Киев царём Менгилирием, Азигиреевым сыном, Крымским, грех наших ради. Зажгоша град с дву стран, и людии сторопилися, инии выбегоша, и тех татарове поимаша, а [иные] все изгоревша в граде, а пана Ивана Хоткова, выбегша из града от огня, поимаша и с собою поведоша и с женою и с детьми и архимандрита печерского. Сия же злоба бысть месяца сен[тября].

Такий запис міститься:

– у Типографському літописі (ТипЛ) [ПСРЛ, 1921 г., т. 24, с. 202]. Вважається, що в частині до 1489 р. він є ростовським літописним зводом, написаним досить близько до часу нашої події. Цей запис міститься у спільному тексті Синодального (ТипЛ-С) і Толстовського (ТипЛ-Т) списків ТипЛ, використаних для видання 1921 р.;

– у Літописі від 72-х язык старшого ізводу (доведеному до 1497 р.) [ПСРЛ, 1962 г., т. 28, с. 151];

– у Літописі від 72-х язык молодшого ізводу (доведеному до 1518 р.) [ПСРЛ, 1962 г., т. 28, с. 316];

- у Софійському 2-у літописі, доведеному до 1518 р. [ПСРЛ, 2001 г., т. 6, вып. 2, стб. 317]. Тут маємо характерну описку *Асменгиреевым* замість *Азигиреевым*;
- у пізньому Львовському літописі (доведеному до 1560 р.) [ПСРЛ, 1910 г., т. 20, ч. 1, с. 350].

Літописне оповідання № 3

В лето 6992. Сентября 2 день по слову великого князя Ивана Васильевича всея Руси прииде царь Менли Гирей Крымский Перекопской орды со всею силою своею и град Киев взял и огнём пожег, а воеводу киевского пана Ивашка Хотковича изымал, а иного полону бесчисленно взял и землю учиниша пусту Киевскую за неисправление королевское, что приводил царя Ахмата Большой орды со всеми силами на великого князя Ивана Васильевича, а хотячи разорить православное христианство.

Такий запис міститься:

- у Московському зводі 1492 р. (МЗ1492) [ПСРЛ, 1949 г., т. 25, с. 330]. Останні його події датовані 1492 роком, тобто його автора теж можна вважати сучасником нашої події:
- у Симеонівському літописі (СимЛ), який у частині 1411 – 1492 рр. досить близько повторює звід 1492 р. Відмінність полягає в даті – 1 числа (але пропущено назву місяця!) [ПСРЛ, 1913 г., т. 18, с. 270]. Оскільки Симеонівський літопис продовжено на один рік після закінчення МЗ1492, я вважаю запис СимЛ запозиченням із МЗ1492;
- Повністю цей запис (але із датою 1 вересня) повторено:
 - у Типографському літописі (нижче по тексту після ЛО-1) [ПСРЛ, 1921 г., т. 24, с. 204]. Цей запис міститься тільки у ТипЛ-С, який після 1484 р. відходить від тексту більшості інших списків ТипЛ;
 - у скороченому зводі 1493 р. [ПСРЛ, 1962 г., т. 27, с. 286];
 - у скороченому зводі 1495 р. [ПСРЛ, 1962 г., т. 27, с. 357 – 358];
 - у Літописі від 72-х язык старшого ізводу (нижче по тексту після ЛО-1, із заміною: *Ахмута* замість *Ахмата*) [ПСРЛ, 1962 г., т. 28, с. 152]; в молодшому ізводі цього ж літопису дане дублювання усунене і залишено тільки ЛО-1;
 - у Софійському 1-у літописі за списком Царського (доведеному до 1508 р.) [ПСРЛ, 1994 г., т. 39, с. 163];
 - у Новгородському 4-у літописі за Голіцинським списком, доведеним до 1518 р. (тут тільки пропущено число місяця вересня) [ПСРЛ, 1925, т. 4, вып. 2, с. 458];
 - в Іоасафівському літописі (доведеному до 1520 р.) [Іоасафовская летопись. – М.: 1957 г., с. 124];
 - у Никонівському літописі (в старшому ізводі доведеному до 1520 р.) [ПСРЛ, 1901 г., т. 12, с. 215].
 - у Воскресенському літописі (доведеному до 1541 р.). Тут точна дата взагалі опущена [ПСРЛ, 1859 г., т. 8, с. 215].
 - у Лицевому літописному зводі, створеному в 1568 – 1576 рр. [Лицевой летописный свод 16 века. – М.: 2022 г., т. 17, с. 12 – 14].
- Із неістотними різницями (*Мергирей, Хоткова*) цей запис повторено у Новгородському літописі Дубровського [ПСРЛ, 2004 г., т. 43, с. 207]. Цей літопис укладався у Новгороді і доведений до 1539 року.

Як могла виникнути помилкова дата 6992-й рік? На мою думку, висхідний запис містив дату 1 (або 2) вересня 6991-го **вересневого** року, але укладач зводу прийняв цю дату за березневу і знову перевів її на вересневу. Оскільки йшлося про подію у вересні, то до числа березневого року треба було додати одиницю, і став 6992-й рік. Ну а вже з цієї дати видавці ПСРЛ формально відмінували 5508 і отримали 1484-й рік. Формально це не помилка, а принцип видання, але може збаламутити читача, котрий не дасть собі труда вникнути в хронологію.

Скорочення літописного оповідання № 3

Маємо два варіанти такого скорочення. У кінці Хронографа редакції 1512 р. серед московських літописних записів, доведених до 1538 р., читаємо:

По слову великого князя Івана Васильевича, в лето [6]992 сентября 1, за неисправление королево, что на него наводил царя Ахмата, кое был на Угре, и сего ради прииде Миньгирей, царь Крымский, град Киев взят и огнем сожже и поплени [ПСРЛ, 1911 г., т. 22, ч. 1, с. 462].

У Степенній книзі – офіційній історії Московської держави, доведеній до 1559 р., читаємо:

Тогда же советом и повелением великого князя Перекопский царь Мингирей взял град Киев и огнем сжег и землю Киевскую пусту учини, понеже король приводил царя со всеми силами на великого князя.

Той же Мингирей царь прежде сего воевал Подольскую землю королеву [ПСРЛ, 1911 г., т. 21, ч. 2, с. 565].

Літописне оповідання № 4

О взятии града Киева от царя Крымского. В лето 6991. Грех наших ради не пощади образа своего и святых тайн и попусти бог безбожного царя Минли Гирея Ачи-Гиреева сына, со многими силами совокупився и поиде на Литовскую землю к славному граду Киеву. Во граде же тогда наместник и воевода Иван Хотькович. Прииде к нему вестъ за 4 дни, что царь идёт из Перекопа на Киев. Он же осаду осадил, и сбегошася во град многие люди, из монастыря из печерского изыде игумен со всеми старцы во град и казну Пречистой и сосуды священные во град же снесе. И прииде царь под град на Семен день летопроводца, в первый час дня, изряди полки и приступи ко граду, и оступи град круг. И божим гневом, нимало не побився, град зажже, и погореша люди все и казны. И мало тех, кои из града выбегоша, и тех поимаша, а посад пожгоша и ближние села. По дальним же вою не разпущаше и прочь поиде в свою Орду [ПСРЛ, 1959 г., т. 26, с. 274 – 275].

Таке оповідання міститься у Вологодсько-Пермському літописі (ВПЛ). Він у своїй останній частині (після 1480 р.) багатий на повідомлення про події у Вологді та Пермі, від чого і отримав свою назву. Його найдавніша редакція, представлена Лондонським списком, доведена до 7007 (1499) року.

Слід думати, що цей запис, так само як інші численні записи цього літопису про події загальнодержавного значення, мав у своїй основі якесь московське джерело.

Літописне оповідання № 5

В лето 6990 [...] Того же лета король прислал Богдана, прося Новгорода Великого и Лук Великих;

ещё же сватался князь великий с волошским воеводою Стефаном взяти дщерь его Олену за своего сына, а ездили Андрей Плещеев да Иван Зиновьевич, король же пути не хотел дати.

Князь же великий послал к Мен-Гирею крымскому, повелел воевать королёву землю; Мен-Гирей же с силою своею взял Киев, вси люди в полон поведе и держателя киевского сведе с собою и с женою и с детьми, и много пакости учинил, Печерскую церковь и монастырь разграбил, а иные бежали в пещеру и задохшася; а суды служебные Софии великой золотые, потир да дискос, прислал к великому князю.

Такий запис міститься:

– у Софійському 2-у літописі (С2Л), доведеному до 1517 р. [ПСРЛ, 2001 г., т. 6, вып. 2, стб. 315 – 316];

– у Львовському літописі, доведеному до 1560 р. [ПСРЛ, 1910 г., т. 20, ч. 1, с. 349].

В обох літописах нижче по тексту розміщено ЛО-1.

Літописне оповідання № 6

Холмогорський літопис (ХЛ) також писався на півночі Московської держави, здогадно, у Холмогорах і доведений до 1559 року. В ньому читаємо:

Безбожный царь Ачирьево приде ис Перекопи на Литовскую землю ко граду Киеву, а во граде наместник Иван Хоткович, и град осади. И збегошась к нему из Печерского монастыря старцы с казною и сосудами церковными. Воеводу ж, и жену, и две дочери с собою поведоша. А посад обожгли и ближние сёла, и поидоша в Орду [ПСРЛ, 1977 г., т. 33, с. 124].

Особливість цього літопису – після 6961 року в ньому зовсім немає річних дат, тому й даний запис не датовано.

Цей запис здається сильно скороченим і зіпсованим записом ВПЛ, але в останньому немає виразної вказівки на полон воеводи, котра є в ЛО-1.

Інструкція московського князя Івана 3-го (1483 р.)

Черговий московський посол до Криму – боярин князь Іван Володимирович Лико-Оболенський – виїхав з Москви 19 березня 1483 року. В інструкції зазначено:

Князь великий велел тебе [послу] говорити [хану]: пожаловал еси, братом и другом себе меня [Ивана 3-го] учинил, и правду еси мне дал другу моему другом быти, а недругу – недругом быти; а мне твоему другу другом быти, а недругу – недругом быти; и ты как молвил своё крепкое слово, по тому дело и исполнишь. И яз тебе о том челом бью [СИРИО, 1884 г., т. 41, № 9, с. 35].

Тут сконстатовано, що сторони уклали союз із рівними зобов'язаннями, з чого московський князь був вельми втішений. Дослідники вважали, що слова «по тому дело и исполнишь» стосуються нападу Менглі-Гірея на Київ [Papée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. – Kraków : Akad. Umiejętności, 1904, t. 1, s. 92; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К.: 1907 р., т. 4, с. 326; Kolankowski L. Dzieje w. ks. Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa: 1930, t. 1, s. 355; Pelenski J. [The Sack of Kiev of 1482](#) in Contemporary Muscovite Chronicle Writing. – Harvard ukrainian studies (Cambridge, Mass.), 1979–1980, Vol. 3-4, part 2, p. 639]. Таке розуміння тексту можливе, але не слід забувати, що у наших союзників були й інші спільні вороги, зокрема, Велика Орда. І може бути так, що цей загальний вираз покриває ще якісь інші вчинки Менглі-Гірея

проти спільних ворогів. Так чи інакше, безпосередньої прямої згадки Києва в документах цього посольства немає, тому для нашої теми воно дає небагато.

Лист хана Менглі-Гірея (1483 р.)

Лист було переслано королю Казимиру, і в ньому хан писав:

А також [король] наказав нам передати: так чули ми, московський князь царю наказав, повелів людей короля воювати; на такі почуті слова відповіли: що це за слово таке, як може московський князь мені таке слово сказати? Я московського князя чи Івановим словом [не? – М. Ж.] стою, це слово і з мислі собі видалить [Pulaski K. [Stosunki z Mendli-Girejem](#), chanem tatarów perekopskich. – Warszawa: 1881, № 19, s. 215 – 216].

Цей недатований лист у Пуласького хибно віднесено до 1484 р.; Ф. Папе датував його 1483 роком [Papée F. op. cit., s. 96].

Так, як надруковано, цей лист не має сенсу: спочатку хан заперечував, що московський князь може йому наказувати, а в наступному реченні сказав, що «стоїть Івановим словом», тобто прислухається, до цього слова, бере його під розвагу. Мені здається, тут при копіюванні чи при дослівному перекладі пропущено заперечення, котре я додаю, тоді з'являється сенс.

Булла папи Сикста 4-го (1483 р.)

Фрагмент булли з 1 березня 1483 року надрукував Фридерик Папе:

Unde carissimus in Christo filius noster, Casimirus Rex Poloniae illustris, provide considerans, quod proximis annis Turci prenominati [praenominati] una cum Tartaris, eiusdem prodicionis [prodicionis] alumnis, quandam dicti Regis civitatem satis amplam et populosam, in partibus Russie consistentem, Kiiow, dolo et fraude, prout ipsorum pessima condicio solet, crudeliter invaserunt, diripuerunt et incendio consumpserunt, multi sex Christianis interfectis, necatis et excruciatas, liberis utriusque sexus stupratis et in suam captivitatem adductis [sic! мабуть, *abductis*], templis profanatis et Episcopo dicte civitatis ac sacerdotibus partim una cum aliis oppressis et in miserabilem captivitatem abductis, bonis omnibus denudatis – ac cupiens Rex prefatus [praefatus], cuius pietate singulari Episcopus et alii captivi quamplures redempti fuere, civitatem ipsam restaurare et ne de cetero similia contingant obviare... Rome ap. S. Petrum 1483, Kal. Mart. a-o. XIII. (calculus florentinus) [Papée F. op. cit., s. 90].

Від найлюбішого нашого брата у Христі, ясного польського короля Казимира, отримали повідомлення, що недавніми [дослівно: *найближчими*] роками названі вище турки разом із татарами, їх невірними родичами [можливо: блудними синами, з Біблії?], якесь місто названого короля, досить велике і населене, розташоване на Руській землі, Київ, хитрістю й обманом, відповідно до їх поганих звичаїв, жорстоко захопили, пограбували і повністю спалили, християн різних статей повбивали, замордували і закатували, дітей обох статей гвалтували і у свій полон забрали, всі добра обідрали – як писав король вище, одного сумлінного єпископа та дуже багато інших полонених викупили, зазначене місто відновили, аби запобігти чомусь подібному... Рим апостола св. Петра, 1483 календи марта, нашого понтифікату 13 [року] (флорентійської лічби).

Король просив оголосити відпуст для збору коштів на названі цілі, і папа дав дозвіл. З датою є певна суперечність: 1 березня 1483 р., 13-го року понтифікату. Оскільки Сикст 4-й вступив на престол 9 серпня 1471 р., 13-й рік припадав би на

9.08.1483 – 8.08.1484 р., і з цієї мабуть причини Ф. Папе датував документ 1484-м роком. Мабуть і сусідні документи в цій книзі, де записано лист, теж вказують на 1484-й рік.

Але може бути й так, що перший рік понтифікату був неповним і закінчився 31.12.1471 р., а з 1.01.1472 р. почався другий рік понтифікату. При такій лічбі 13-й рік відповідав би якраз 1483 року.

Лист Вінцента де Домініко (1483 р.)

Вінцент де Домініко надіслав свій лист до уряду Генуезької республіки 14 липня 1483 р. із Венеції. В ньому він сам себе називає колишнім таємним перекладачем у вашому (генуезькому) місті Кафі. З листа видно, що автор перебував у Криму (власне, у Кирк-Орі) від 6 грудня 1482 до 1 січня 1483 р. (від дня св. Миколая до октави божого народження) і в цей час з'ясовував, чи можливо було би вигнати турків із Кафи. Окрім того він повідомив:

Serenissimus rex Poloniae cum praelibato imperatore Menglicherei in praesentiarum inimici sunt, nam de mense augusti proxime praeteriti aggressus est imperator repente, cum tota ejus potentia et cum Turcis quendam locum eiusdem regis Poloniae vocatum Mancherman, quem funditus evertit, et in maximam jacturam Litphaniae, cuius erat clavis, illum crudeliter depopulavit [Wincentego de Dominico listy o Polsce pisane do senatu genueńskiego r. 1483 – 1484. – Biblioteka Ossolińskich, 1863, [t. 2](#), s. 344 – 345].

Найясніший польський король нині у неприязні зі згаданим імператором Менглі-Гіреєм, оскільки у серпні місяці минулого [1482] року імператор з усією своєю силою і з турками раптово ударив на певне місто, належне до згаданого короля, котре зветься Манкерман і котре було ключем до Литви, жорстоко спустошив і цілком знищив з найбільшою шкодою для Литви.

Лист князя Абдули (кін. 1482..1483 р.?)

Лист було адресовано королю Казимиру, і в ньому Абдула записав свій проект відповіді Казимира Менглі-Гірею:

Що те діло сталось між нами над Києвом, іно то сталось [як] божий гнів за гріх. Хоча б і ти, царю, до того помічником не був, однак було тому городу горіти, а тим людям погинути, коли на них божий гнів прийшов. А з божої ласки у нас є городів і волостей і людей досить [Pułaski K. [Stosunki z Mendli-Girejem](#), chanem tatarów perekopskich. – Warszawa: 1881, № 4a, s. 200 – 201 = Русская историческая библиотека (РИБ), 1910 г., [т. 27](#), № 25, стб. 326 = Lietuvos Metrika (LM). [Knyga № 4, užrašymų knyga \(1479-1491\)](#). – Vilnius: 2004, № 24, s. 89].

Цей недатований лист у Пуласького хибно віднесено до 1478 р.; Ф. Папе датував його 1484 роком [*Parée F.* op. cit., s. 96]. Також слід знати, що Пуласький помилково прийняв його за лист короля Казимира до Менглі-Гірея, чим збаламутив кількох дослідників. На помилку вказав Л. Колянковський, відзначивши, що це – проект відповіді, який князь Абдула запропонував був королю [*Kolankowski L.* op. cit., s. 355].

Лист Менглі-Гірея (1495 р.)

Того року Менглі-Гірей надіслав московському великому князю Івану 3-у зі своїм послами кілька листів, у яких нарікав на мир, укладений лукавою Москвою із Литвою без порозуміння з кримських царем. Зокрема, цар пригадував:

А из шерти и из правды инако не учиня таков город Киев сжег есми, Хотковича Ивашка пана с женою и с детьми в полон взял [СИРИО, 1884 г., т. 41, № 47, с. 218].

У Посольському приказі мали клопіт із перекладом цього мало зрозумілого листа, і видавець застеріг, що в даному фрагменті важко дійти смислу. Мабуть, це треба розуміти: «Я, Менглі-Гірей, заради договору (правди) та присяги (шерті) з тобою, князем Іваном, Київ спалив...»

Опис Київського замку (бл. 1520 р.)

Цей опис був поданий королем Сигізмунду 1-у близько 1520 р. Опис складено руською мовою і подано в друці, за польським звичаєм, латинською транслітерацією. Я подаю спрощений український текст:

За пана Івана Ходкевича, воєводи київського, господар Казимир король прислав усі волості свої подніпровські замок Київ оправляти, а городничим господарським над тими людьми був дворянин господарський Шепель.

А коли під паном Іваном Ходкевичем цар Менкірей перекопський Київ спалив і після пана Івана Ходкевича господар Казимир король прислав пана Богдана Андрійовича [Саковича] воєводу троцького, маршалка великого зі всім Великим князівством Литовським, тоді з паном Богданом у Києві були:

– князь Мстиславський, і князь Одоєвський, і князі Воротинські, і князі Вяземські, і князі Трубецькі, і князі Козельські, і князі Друцькі,

– і вся земля смоленська, і вся земля вітебська, і вся земля полоцька, і всі новгородці з Литви [з Новогрудка], і всі біляни (*Bialanie*), і всі доробичани (*Dorobuczanie*) [? з міста Дорогичина? *Dorohuczanie*?] і всі берестяни (*Brześćianie*), і князь Кобежинський [Кобринський], і вся земля волинська і подоляни,

– князь Можайський і князь Ошемятич тоді були зі всією сіверською землею в Києві.

Усього того війська кінного тоді з паном Богданом було більше сорока тисяч.

А на роботу київську тоді приходило більше двадцяти тисяч сокир з наддніпрянських волостей, і задвинських волостей, і торопецьких волостей, і з Великих Лук, і з Великої Ржеви.

Пан Богдан тоді тими людьми так добре Києва не зробив і на міру його не поставив так, як воно мали би бути; а городничим тоді над усіма тими волостями був пан Богдан його милість воєвода троцький [Źródła do dziejów polskich... – Wilno: 1844, t. 2, s. 119 – 120].

Оскільки цей опис складався значно пізніше подій і за пригадками, Богдан Сакович названий тут своїм найвищим титулом – троцьким воєводою (1486 – 1490 рр.), яким він став пізніше. В 1480 – 1484 рр. він був полоцьким намісником.

Назву «біляни» Ф. Папе розкрив як «з Білої» [*Papée F. op. cit., s. 93*], мабуть, із сучасної Білої-Підляської. Але якщо дивитись із Вільна, то послідовність назв у переліку скоріше вказує на Більськ-Підляський ⇒ Дорогичин (на Бузі) ⇒ Берестя ⇒ Кобрин.

Літопис Рачинського (кін. 16 ст.)

Запис про напад на Київ міститься у двох творах з числа літописів Великого князівства Литовського, котрі опубліковані як «Літопис Рачинського» (Лит5Л) та «Євреїновський літопис» (Лит6Л). Назви нездалі, бо титульні особи не мали відношення

до створення текстів [Жарких М. І. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «[Литовський літопис](#)»].

[Лит5Л](#) уміщено до збірника, переписаного наприкінці 16 ст. В цьому літописі написано:

В літо божого нароження 1482. На уведе не пресвятое Богородицы взяли татарове Киев и воеводу киевского пана Ивана Ходкевича и с панею, и з сыном паном Александром взяли, и пусто вчынившы, замок сожъгли, и сами пошли проч [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 166].

Збірник, котрий містить [Лит6Л](#), переписано століттям пізніше, близько 1690 р. В цьому літописі написано:

Літа божия нароження 1452 [sic!]. На введение пречистой Богородицы взяли татаровя Киев и воеводу киевского пана Ивана Ходкіевича и с панею, и с сыном его с паном Александром взяли, и пусто учинили, и город сожгли, и пошли проч. А третеи сын его велебны корол Казимер в костелі святого Станислава в город [ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 233].

Ми бачимо, що текст Лит6Л – це зіпсований текст Лит5Л (ця спорідненість проявляється на більшій кількості статей, як показано у моїй книзі). Останнє речення – це зіпсована до безглуздя фраза зі статті 1492 року в Лит5Л, де йдеться про синів короля Казимира.

Запис навіть у кращому варіанті Лит5Л – дуже пізнього походження. За цим промовляє датування від Різдва Христового – цим датуванням православні русини Великого князівства Литовського почали користуватись від середини 16 ст. Введення богородиці святкують 21 листопада, що дуже далеко від згідного датування всіх інших джерел. Хіба би припустити, що Введення поставлено помилково замість Різдва богородиці, як у Яна з Тарговиська?

Можна припускати, що цей запис було створено наприкінці 16 ст. під час компонування «Літопису короля Сигізмунда» 2-ї редакції, бо він супроводжує цей останній твір [докладніше – розділ «[Літопис короля Сигізмунда](#)» у моїй монографії]. Джерельна вартість цього запису незначна.

Аналіз джерел

Зміст літописних оповідань

Найважливішим джерелом для нападу на Київ у 1482 році виступають великоруські літописи; інші джерела мають лише допоміжне значення.

Об'єднуючи подробиці з різних літописів, зміст інформації про київські події можна реконструювати в наступному вигляді:

	Подія	ЛО-1 (П2Л)	ЛО-2 (ТипЛ)	ЛО-3 (М31492)	ЛО-4 (ВПЛ)	ЛО-5 (С2Л)	ЛО-6 (ХЛ)
1.	Узятий був Київ	+	+	+	+	+	–
2.	у Литовській землі	–	–	–	+	–	+
3.	царем Менглі-Гіреєм	–	Менги-лирием	Менли Гирей	Минли Гирея	Мен-Гирею	–
4.	сином Хаджі-Гирея	–	Азигире-евым	–	Ачи-Гиреева	–	царь Ачирьево

			сыном		сына		
5.	Кримським	-	+	+	-	+	-
6.	Перекопської орди	Перекопський цар	-	+	-	-	із Перекопа
7.	Прийшла до воєводи вість за 4 дні, що йде цар	-	-	-	+	-	-
8.	Воєвода готувався до облоги, і збіглося у город багато людей	-	-	-	+	-	+
9.	З Печерського монастиря прийшов ігумен з усіма старцями і принесли казну та священі посудини	-	-	-	+	-	+
10.	І прийшов цар під город 1 вересня	+	вересня, число не зазначене	2 вересня	на день Семена літопроводця	-	-
11.	о 1-й годині дня	-	-	-	+	-	-
12.	вишикував полки і оточив город	-	-	-	+	-	-
13.	і без жодного опору	-	-	-	+	-	-
14.	Запалили город	спалено	+	спалено	+	-	-
15.	з двох боків	-	+	-	-	-	-
16.	Люди розгубилися	-	+	-	-	-	-
17.	Багато людей згоріло в городі	-	+	-	+	-	-
18.	і казна згоріла	-	-	-	+	-	-
19.	А інші вибігли, і їх татари схопили	-	+	-	+	-	-
20.	Вибіг і пан Іван Хоткевич і його схопили	-	Хотков	Ивашка Хотковича	Иван Хоткович	[ім'я не зазначене]	Иван Хоткович
21.	воєвода київський	-	-	+	намісник і воєвода	держатель київський	намісник

22.	з жінкою і дітьми	-	+	-	-	+	з жінкою і двома дочками
23.	і архімандрита печерського	-	+	-	-	-	-
24.	Багато іншого полону узято	+	-	+	-	+	-
25.	посад спалили	-	-	-	+	-	+
26.	Пограбували Печерську церкву і монастир	-	-	-	-	+	-
27.	Дехто втік до печери й задихнувся	-	-	-	-	+	-
28.	Золоті священні посудини Софійського собору цар прислав московському князю	-	-	-	-	+	-
29.	Спалили ближні села, а по дальніх воїнів не розпускали	-	-	-	+	-	+
30.	Київська земля спустошена	русских порубежных городов 11	-	+	-	-	-
31.	Це сталося через наші гріхи	-	+	-	+	-	-
32.	Це сталося з наказу великого князя Івана Васильовича	-	-	+	-	+	-
33.	тому що король наводив царя Великої орди Ахмета на великого князя, бажаючи знищити православне християнство	-	-	+	-	-	-
34.	тому що король	-	-	-	-	+	-

вимагав Новгород та Великих Лук і не пропускав московське посольство						
--	--	--	--	--	--	--

Співвідношення літописних оповідань

Особливістю літописних оповідань є їх велика варіативність: ми не маємо жодного епізоду, який був би представлений в усіх варіантах тексту. Тому, визначаючи спільні епізоди, я змушений бути максимально толерантним (loose) і вважати спільними епізоди з однаковим змістом, не зважаючи на їх текстуальне оформлення, хоча при вивченні літописів показником залежності текстів є саме дослівне запозичення. Але при такому жорсткому (strict) способі порівняння ми побачимо чотири форми імені Менглі-Гірея і вийде, що варіативність цього імені роз'єднує, а не об'єднує варіанти.

Результат такого толерантного порівняння записано в наступній таблиці, в дужках перелічено номери спільних епізодів).

Число спільних епізодів літописних оповідань

	ЛО-1	ЛО-2	ЛО-3	ЛО-4	ЛО-5	ЛО-6
ЛО-2	4 (1 5 10 14)					
ЛО-3	2 (6 24)	6 (1 3 5 10 14 20)				
ЛО-4		9 (1 3 4 10 14 17 19 20 31)	1 (21)			
ЛО-5		4 (1 3 5 22)	3 (21 24 32)			
ЛО-6		3 (4 20 22)	2 (6 21)	5 (2 8 9 25 29)		
Число епізодів оповідання	6	14	12	19	11	10
Число унікальних епізодів (%)	1 (17 %)	3 (21 %)	1 (8 %)	5 (26 %)	4 (36 %)	0 (0 %)

Співвідношення різних літописів, які розповідають про падіння Києва, можна проілюструвати так:

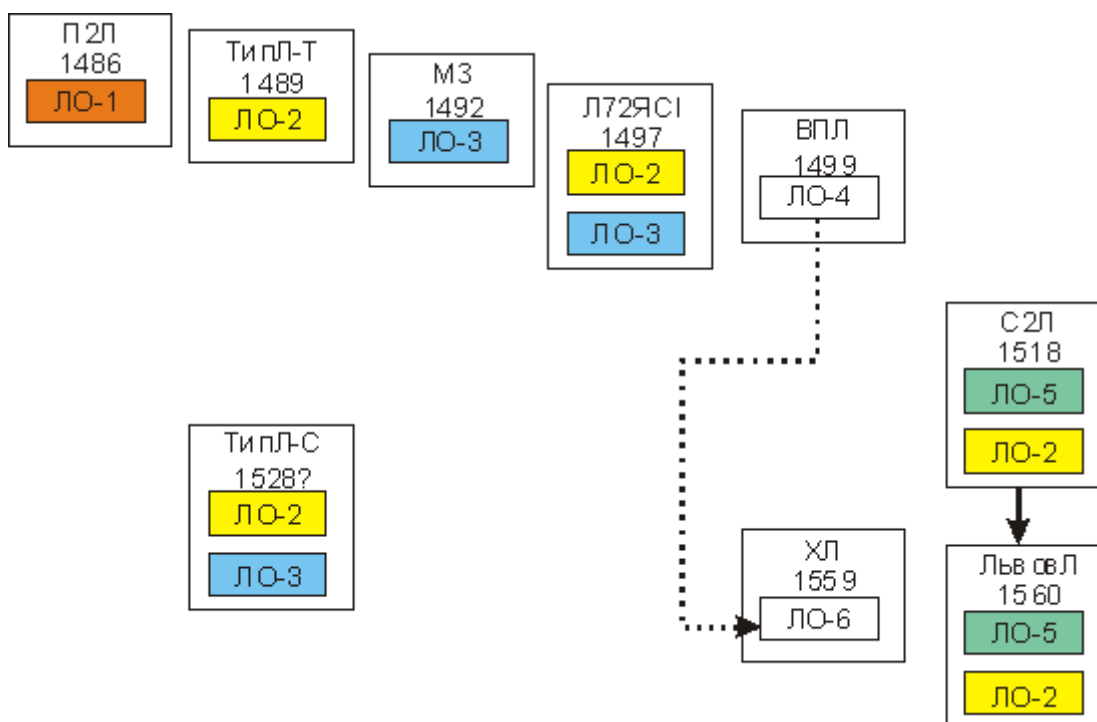

Схема літописних оповідань про падіння Києва в 1482 р.

З усіх варіантів оповідання тільки ЛО-6 можна вважати скороченою і зіпсованою переробкою ЛО-4. Решта оповідань – незалежні.

Всі оповідання, за винятком ЛО-6, виникли у часі, близькому до часу самої події. Перші 4 оповідання безперечно написані до кінця 15 ст., до 1499 року; ЛО-5 дійшло до нас у складі літопису, доведеного до 1518 р., але безсумнівна компетентність цього літопису говорить, що його остаточний текст спирається на якісь давніші записи, можливо, навіть щорічні.

Різноманітність наявних оповідань виключає можливість спільного письмового джерела, котре могло би скорочуватись і редагуватись у різних літописних центрах. Все, що ми знаємо про великоруське літописання, говорить нам, що писар пізнішого літопису просто переписав би давніший запис, котрий йому був потрібен, якби мав його перед собою. І ми бачимо такий метод роботи на прикладі ЛО-2 та ЛО-3.

Якщо літописцю треба було скоротити запис, який його зацікавив, він викидав частини речень або цілі речення, залишаючи збережені фрагменти та їх послідовність без змін. Це ми бачимо на прикладі скорочених варіантів ЛО-3.

Разом з тим дуже важко припустити, щоби із Пскова (835 км від Києва), чи Вологди (1150 км), Пермі (1850) або Холмогор (1670 км) були надіслані до Києва «спеціальні кореспонденти», котрі би подали у свої міста звіти про подію. Залишається зробити досить екзотичне припущення – що джерело було одне, але воно було **усним**, і різні люди, які його чули, запам'ятали різний набір подробиць. Оскільки ЛО-4 має окремий заголовок, це може натякати на отримання оповістки з Москви у письмовому вигляді.

Якщо вірити, що всі фактичні подробиці (епізоди 1 – 30 в таблиці вище) розповідала одна особа, то її слід вважати православним християнином, який у цій війні був на боці Менглі-Гірея (у складі його війська під Києвом або принаймні у Кирк-Орі після походу). Він:

– докладно і правильно титулує хана;

– знає не тільки день (за православним календарем!), але й годину, коли татари приступили до замку;

– знає, що робив цар (прийшов, вишикував полки, оточив замок), а не подає, що робили кияни.

Те, що він був православним (і ніякою мірою не татариним-мусульманином), видно з наступних моментів:

– він знає, що таке монастир, і що в ньому окремо є церква, знає назву монастиря – Печерський;

– він знає, що в монастирі є архімандрит і старці;

– він знає, що собор – то не проста церква, і знає його назву – Софійський;

– він не тільки знає, що таке священі посудини, але і розуміється на їх видах (потир, дискос), уміє визначити їх матеріал (золото).

Більше того, коли Менглі-Гірей надіслав ці золоті посудини до Москви, наш інформатор розпізнав, що бачив їх у Софійському соборі (а може бути, що він і привіз ці посудини як подарунок із Криму).

Теоретично кажучи, священі посудини можуть нести на собі написи, і ці написи можуть включати згадку про храм, для якого дану посудину було призначено. Але практично ми маємо такі написи тільки від кінця 17 ст. і пізніше [прикладі наведено: *Петренко М. З. Українське золотарство 16 – 18 ст. – К.: Наукова думка, 1970 р.*].

Тому з цими посудинами я вимушений або вдатись до наведеної вище досить-таки неймовірної елюкубрації, або визнати весь даний епізод фантазією літописця. Але при другій можливості доведеться відкинути все ЛО-5, бо інші його епізоди нічим не кращі й не гірші за цей.

Далі, можна припустити, що деякі відомості наш інформатор отримав від полонених. Від воєводи Ходкевича він міг довідатись про тривогу за 4 дні до нападу; від печерського архімандрита – про казну і священі посудини, котрі згоріли в замку (ну, ченці, рятуючись із пожежі, їх з собою не взяли...).

Якщо все це прийняти, то вийде, що оповідачем був московський дипломат (можливо, той самий Михайло Кутузов, якому великий князь наказав неодмінно дочекатись початку татарського походу). Письмових звітів московських послів до Криму за цей час ми не маємо (чи то їх не складали, чи не вписували до книги кримських справ), але усні звіти вони безперечно робили.

Разом з тим можна думати, що не обійшлося і без «зіпсованого телефона». Звістка ЛО-1 про 11 городів (ну, замків за нашою термінологією) виглядає фантастичною. Хоч як би мені хотілося проілюструвати нікчемність литовського уряду оцим масовим замкопадом, так робити не можна. Ми просто не знаємо такої кількості замків на всій підвладній Литві території сучасної України, хіба ще замки з території Білорусії сюди приписати.

Натомість ЛО-4 чітко зазначає, що татари напали тільки на ближні села, але не на дальні. А найближчі до Києва замки – це Чорнобиль (90 км), Остер (60 км), Канів (100 км), Житомир (130 км; ну, хіба Білу Церкву за 80 км сюди додати, але з якого часу там відомий замок?). Всі ці пункти, віддалені від Києва на 2 дні шляху і більше, ніяк не можна вважати «ближніми селами».

Причини нападу в літописних оповіданнях

Щодо причин нападу всі оповідання чітко поділяються на дві групи. Першу утворюють ЛО-1 + ЛО-2 + ЛО-4, котрі пояснюють подію божею волею. В ЛО-1 маємо найбільш стислу форму (перекопський цар – поганий, не-християнин, ну чого доброго від нього можна чекати?). В ЛО-2 маємо більш розвинену думку (заради наших гріхів). В ЛО-4 та сама думка розпросторена благочестивими міркуваннями.

Другу групу утворюють ЛО-3 та ЛО-5. Тут дано політичний контекст події і чітко наголошено, що напад стався з наказу великого князя Івана 3-го.

Ці групи виразно поділяються і за місцями створення: оповідання першої групи писались на периферії (Псков – Ростов – Вологда / Пермь), а оповідання другої групи – в Москві. Автори оповідань першої групи не були втаємничені в московську політику і пояснювали подію так, як собі вміли. Натомість автори другої групи незаперечно знайомі з дипломатичною діяльністю уряду (таємною, ясна річ, інакшої дипломатії і до нашого часу не бувало), і то на різних напрямках політики.

Спільним для обох варіантів політичної мотивації нападу татар (ЛО-3 та ЛО-5) є наступні моменти:

– Іван 3-й наказав кримському хану Менглі-Гірею напасти на володіння короля Казимира

– через ворожість Казимира до московського великого князя.

Різниця варіантів полягає в проявах оцієї ворожості Казимира. Мені здається, що спочатку виникло оповідання ЛО-5, де були поставлені дрібні й не надто важливі причини: територіальні претензії Казимира, поставлені у посольстві Б. Саковича навесні 1482 р. та відмова Казимира пропустити московське посольство.

Останнє заперечується незалежними свідченнями. У квітні 1481 р. Іван 3-й інформував Менглі-Гірею, що король пропустив його посольство до Молдавії [СИРИО, т. 41, с. 26]. Слід думати, що це було посольство, котре поїхало по Олену Стефанівну – наречену князя Івана Івановича, сина Івана 3-го. Далі ми маємо звіт з посольства:

Того же [6991] году перед Рождеством Христовым приведена бысть дщерь Стефанова воеводина Елена из Волох за великого князя сына за Ивана, а ездили по ней Андрей да Пётр Михайловичи Плещеева через королёву отчину. Король же к ней дары присла на дорозе из Новагородца из Литовского [ПСРЛ, 2001 г., т. 6, вып. 2, стб. 316 = ПСРЛ, 1910 г., т. 20, ч. 1, с. 349]. 12 січня 1483 р. відбулося весілля [ПСРЛ, 1949, т. 25, с. 329].

Перебування короля в Новогрудку засвідчено записом від 14 жовтня 1482 р., можливий час його перебування там – жовтень – грудень 1482 р. [*Papée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich.* – Kraków : Akad. Umiejętności, 1904, [t. 1](#), s. 383].

Таким чином, напад татар на Київ ніяк не вплинув на рух московського посольства через землі, підвладні Казимиру.

У складі Софійського 2-го літопису, з якого ми знаємо ЛО-5, містяться два варіанти оповідання (ще й ЛО-2). Звідси видно, що укладач літопису використав два незалежних джерела, в одному з яких містилось ЛО-5, і складене воно було значно раніше, ніж komponувався С2Л.

Чи пізніший редактор помітив фактичну помилку ЛО-5, чи з інших причин, але в пізнішому (як мені здається) ЛО-3 виставлено інші, загальніші й важливіші ознаки ворожості Казимира:

– він хотів знищити православне християнство (це завдання в повному обсязі не виконане й досі)

– і для цього наполягав на поході хана Ахмата на Угру.

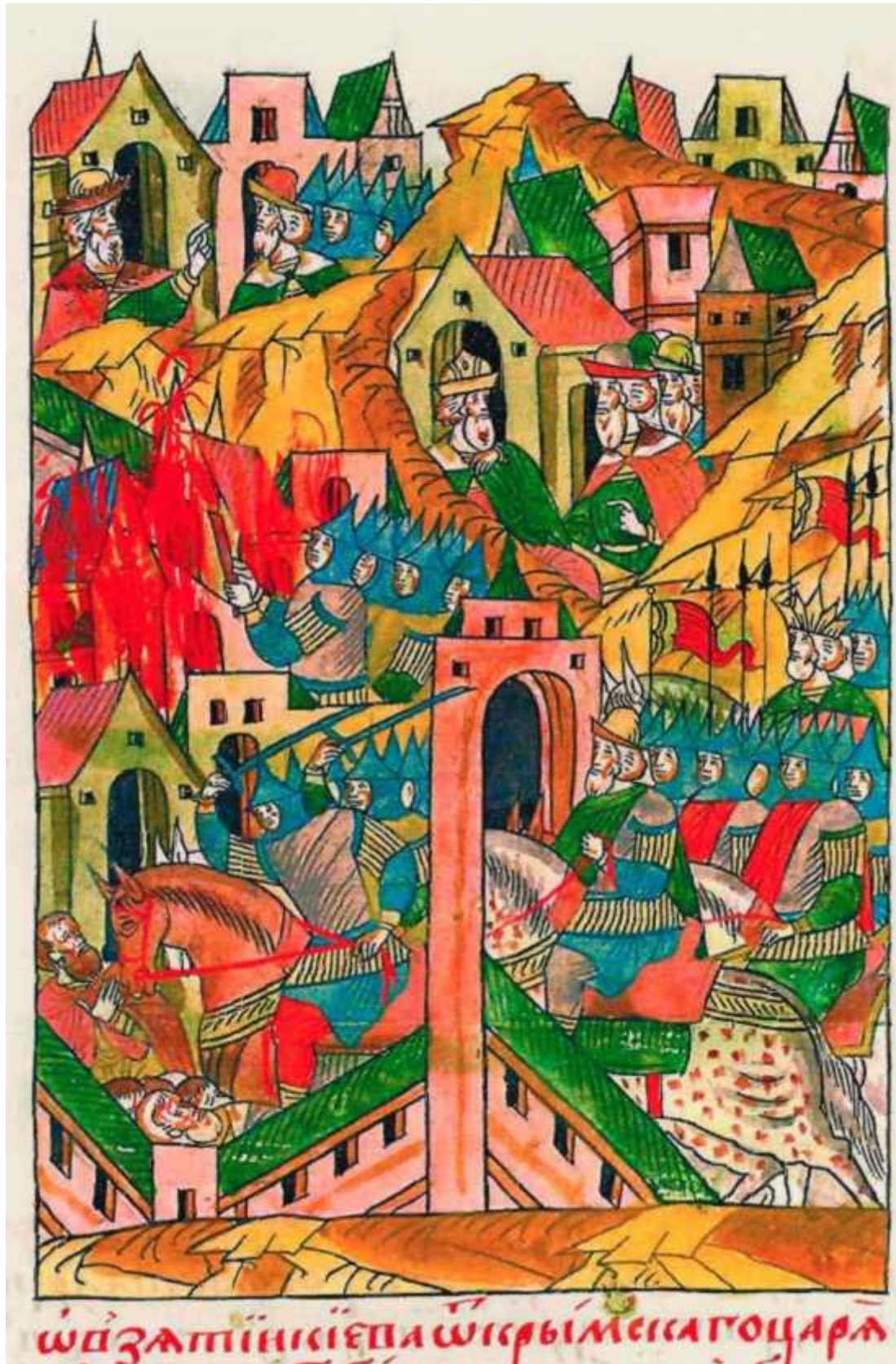
Це пояснення широко розійшлося по московському літописанню і потрапило навіть у Степенну книгу – офіційну урядову історію Московської держави. З неї збереглося близько 150 списків, що перевищує кількість списків усіх інших літописів разом узятих.

Дата нападу

Дата нападу, подана у літописах суперечливо, може бути встановлена за сукупністю джерел. Згадка В. де Домініко, що це сталося в 1482 р., однозначно усуває можливості інших років. Щодо дати всередині року, тут вирішальною є вказівка ВПЛ на «день Семена літопроводця» (св. Симеона Стовпника, 1 вересня). Якщо з номером дня можна було легко помилитись, то з характерною назвою добре відомого свята промах неможливий. Вказівка де Домініко на місяць серпень не суперечить цій даті, бо стосується початку походу, кульмінація якого припала на 1 вересня.

Ілюстрації до Лицевого зводу

Окремо варто згадати ілюстрації до Лицевого літописного зводу. В ньому текст ЛО-2 проілюстрований двома зображеннями [Лицевой летописный свод 16 века. – М.: 2022 г., т. 17, [с. 12](#), 13]:

Татари здобувають Київ

На першій ілюстрації показано здобуття Києва. Основний сюжет займає нижню частину зображення. Тут маємо ламану стіну з прямокутними зубцями-мерлонами, покриту зеленим дахом (стіна вочевидь мурована). На зламі стіни поставлено браму із півциркульним склепінням, виходить, також муровану. Брама зображена високою, так

щоб татарський командир, який їде від правого краю на білому коні, міг не нахилити голови. Над командиром – червоний прапорець, подібний до сучасних вимпелів. За ним слідує татарські вояки у синіх гостроверхих шоломах, вгору стирчать три списи. Над батовою вояків – цар з білою бородою, у зеленому плащі та характерній багатопелюстковій короні. Над царем – це один червоний прапорець, за ним – ще три вояки і два списи.

Ліворуч від брами татари синіми шаблями рубають киян, нижче коня – кілька голів (мабуть, убиті).

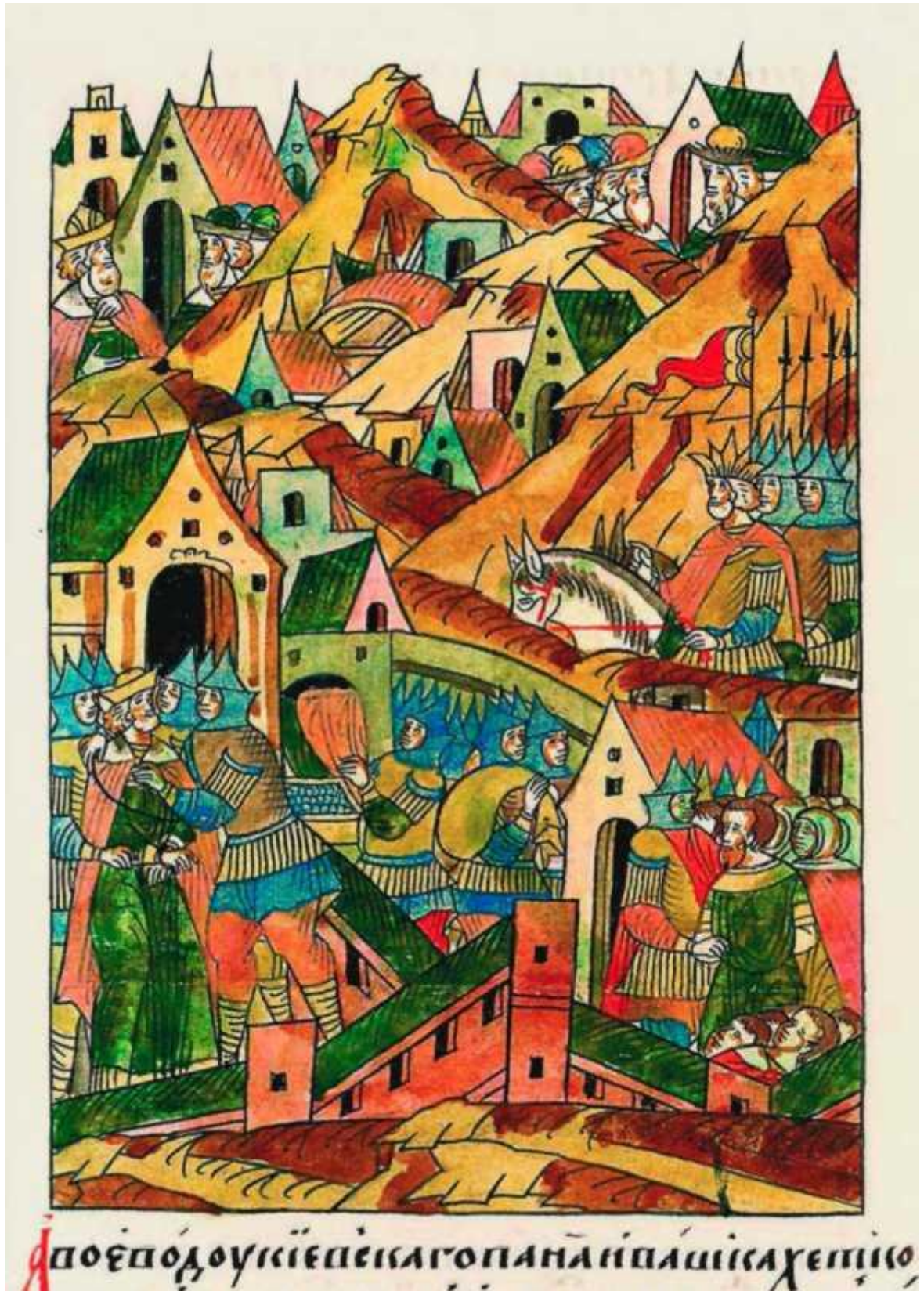
В середній смузі ліворуч зображено групу татар, у переднього в руці – смолоскип. Над ним і далі ліворуч – багато червоної фарби, це пожежа Києва.

У верхній смузі маємо два сюжети, які читаються не так упевнено. В лівому верхньому куті маємо півпостать чоловіка з білим волоссям і білою бородою, у червоному плащі та зеленому жупані. На голові у нього – півкругла шапка з коричневим (хутряним?) облямуванням. Чоловік підняв праву руку у виразному командному жесті. Його наказ адресовано чоловіку у зеленому плащі з білими вилогами і червоною півкруглою шапці з полями (послу?). За послом – група вояків, як завжди, в синіх шоломах.

Можна припустити, що це великий князь Іван 3-й віддає через свого посла наказ Менглі-Гірею напасти на Київ. (Принаймні, точнісінько в такій шапці зображено Івана 3-го трохи далі, на с. 17, і на цій ілюстрації немає іншого правителя, тому не можна й сумніватись, що це він.)

Нижче і направо від цієї сцени маємо іншу, дещо подібну. Так само ліворуч маємо зображення чоловіка з білим волоссям і білою бородою (але іншого фасону!), у зеленому плащі та червоному жупані. Шапка на ньому – теж інакша, із загостреним верхом і якимись смужечками, а облямування її гладеньке. Чоловік поклав ліву руку на груди. Перед ним – троє осіб у півкруглих шапках. Передній чоловік злегка підняв праву руку і виставив вказівний палець.

Можливо, це великий князь литовський Казимир і його послани до царя Ахмата (чи від Ахмата?).

Татари полонять І. Ходкевича

На другій ілюстрації так само легко читаються три сюжети в нижній смузі. Ліворуч група татар у синіх шоломах оточила чоловіка у червоному плащі з білими вилогами та зеленому жупані, з півкруглою шапкою на голові. Вони зв'язали йому руки навхрест, вище тягнеться чорна лінія (мабуть, налігач, на якому ведуть полоненого).

Татари тримають його з усіх боків руками. Очевидно, що це сцена полону воєводи І. Ходкевича.

Правіше, в центрі нижньої смуги – група татар у синіх шоломах. На передньому плані двоє з них. Той, що ліворуч, обернувся ліворуч і простягнув ліву руку, мабуть, лапає здобич. Той, що праворуч, поклав на праве рамено великий мішок і притримує його правою рукою – він уже набрав здобичі.

Права сцена нижньої смуги зображає кількох татар, перед ними стоїть чоловік у зеленому одязі, без шапки і з заведеними за спину руками (виходить, зв'язаний). Направо від нього – жінки у хустках (виразно видно одну в червоному плащі). Це – захоплені татарами полонені. Внизу зображено кілька голів людей, що лежать, мабуть, вбиті від час нападу, як і на попередній ілюстрації.

У середній смузі праворуч ми бачимо татарського царя на білому коні, у червоному плащі й характерній багатопелюстковій короні (авжеж, з білою бородою). Над ним – червоний прапорець-вимпел, за ним їдуть татарські вояки зі списами.

Два сюжети верхньої смуги знову читаються не так упевнено. Ліворуч – чоловік у загостреній шапці зі смужечками, як Казимир (?) на попередній ілюстрації. Він так само поклав ліву руку на груди, а праву тримає на рівні пояса. Перед ним – група з трьох чоловік у півкруглих шапках. Мабуть, це Казимир приймає якесь посольство (чи отримує вість про напад на Київ?).

Праворуч – Іван 3-й у характерній шапці із хутряною оторочкою, перед ним – чотири чоловіки у таких самих півкруглих шапках. Мабуть, він отримує вість про зруйнування Києва.

Досвід розбирання цих ілюстрацій і їх порівняння із сусідніми показує, що сині шоломи і сині шаблі, червоні прапорці та білі коні є постійними атрибутами будь-якого війська (с. 15, 16). Так само півкруглі шапки і білі бороди. Без шапок зображують лише людей принижених (полонених, ув'язнених, с. 17, 23) або якщо діється у церкві (с. 19). Без бород зображують тільки жінок, дітей і дуже молодих юнаків (с. 22).

Одяг у вигляді плаща та жупана також є стандартним, і колір цих предметів є контрастним (червоний – зелений, як на іконах).

Зображення міста у вигляді червоної чи рожевої стіни із зубцями та зеленим дахом також є стандартним (Новгород – с. 19, Москва – с. 18, 20), так само і брама з півциркульною аркою (Москва – с. 17).

Значимим елементом соціального статусу для ілюстраторів виступає головний убір – характерна шапка або корона. З багатопелюстковою короною зображають не одного татарського царя, але також Олену Волошанку, дружину князя Івана Івановича (с. 20) та Олену Палеолог, дружину князя Івана Васильовича (с. 24).

Отже, ілюстрації лицевого зводу, не будучи історичними джерелами в стислому розумінні (в нашому випадку ілюструється подія, яка сталась десь за 90 років до виконання зображень), показують рівень знайомства художників із предметом. У випадку Києва ми бачимо, що вони не мали ніякого уявлення про це місто і користувались набором стандартних елементів, присутніх і на інших зображеннях.

В цілому ілюстрації зводу ближчі до іконопису, ніж до мистецтва «передвижників» з його реалізмом і народністю, і не слід вимагати від даної художньої системи особливостей, притаманних лише іншій художній системі.

Політичне тло нападу

Ми не знаємо точно, коли Іван Ходкевич став київським воєводою. Орієнтовно це сталося в 1480 році. Тому роботу городничого Шепеля над оновленням укріплень київського замку можна покласти на літо 1481 року.

Перебуваючи в Києві, Ходкевич листувався із Менглі-Гіреєм у прикордонних справах, і три листи хана до нього, переслані до Вільна, збереглися у Литовській метриці [РИБ, т. 27, № 26, стб. 326 – 328 = LM 4, № 25, s. 89 – 90]. В одному з них Менглі-Гірей навіть повідомляв воєводу про рух ворожих татар (мабуть з Великої орди) на Оріль та Самару. Це говорить про дружні на той час відносини між Кримом і Литвою.

Але восени 1480 року хан Великої орди Ахмат вирушив походом на Москву. Для цього походу він мав багато шляхів, але обрав кружний – пройшов на захід і став на південному березі ріки Угра, приблизно в 170 км на південний захід від Москви. Угра, котра тече загалом із заходу на схід і впадає в Оку біля Калуги, була на той час границею великих князівств Литовського і Московського. Така диспозиція свідчила, що хан розраховував на допомогу з боку Литви.

«[Стоянню на Угрі](#)» присвячена велика кількість досліджень, і я не збираюся у них заглиблюватися. Чи справді Казимир підбурював хана до нападу, як пишуть московські літописи (МЗ1492), чи справді обіцяв йому свою воєнну допомогу – залишається непевним. Певно тільки, що король і нігтя не зрізав задля такої допомоги, хоча й перебував упродовж 1480 – 1483 років весь час у Литві (Гродно – Вільно – Троки), виїхавши до Польщі допіру на початку 1484 року [ітінерарій короля Казимира – *Parée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich.* – Kraków : Akad. Umiejętności, 1904, [t. 1](#), s. 381 – 385]. Момент, коли можна було зашахувати Москву і добитись від неї якихось поступок, було упущено.

Але невтручання Казимира у цей конфлікт Москва правильно оцінила як слабкість литовського правителя, і зробила з цього нерозмінний дипломатичний рубль, котрий викладала на стіл кожного разу, як треба було ущипнути Литву (ще в 1517 році Москва дорікала литовським послам з цього давнього випадку [СИРИО, 1882 г., [т. 35](#), с. 518]).

Для пояснення пасивності Казимира виставляють загрозу (дуже теоретичну) з боку Туреччини, спроби Москви пактувати із Молдавією (що знову становило чисто теоретичну загрозу) і нарешті напад Менглі-Гірея на Поділля [*Kolankowski L. Dzieje w. ks. Litewskiego za Jagiellonów.* – Warszawa: 1930, t. 1, s. 335 – 342]. Щодо останнього припускають навіть, що він був спрямований на Брацлав та Вінницю [*Parée F. op. cit., s. 61 – 62*].

Чи справді так?

Як я уже зазначив [*Жарких М. І. Міфічний напад татар 1480 р.* – К.: 2021 р.], відомості про цей напад походять виключно з московських літописів. Польські автори нічого не знали про такий напад, хоча їх ця справа стосувалась ближче, а для Москви вона була далекою і байдужою.

Думаю, московському літописцю самому було цікаво, чому король не прийшов, от і склав пояснення на підставі пізнішого політичного досвіду, надто нападу 1482 року, коли хан справді служив великому князю.

Фактом залишається те, що ми нічого не знаємо про якийсь рух литовського війська у південному напрямі ані в 1480, ні в 1481, ніже в 1482 роках. До такого руху дійшло тільки в 1483 році, і він був викликаний власне нападом 1482 р.

Зрештою, Литва була політичним противником Москви цілком незалежно від дійсного чи уявного підбурювання Ахмата з боку Казимира. Досвід стояння на Угрі показав воєнну й політичну слабкість обох головних противників Москви, котра значно посилилась коштом завоювання Великого Новгороду. Сприятливу ситуацію Москва намагалась використати.

Навесні 1482 р. приїхав до Москви послом від Казимира Богдан Сакович із пропозицією передати Литві Великий Новгород та Великі Луки. Про це посольство довідуємось тільки з ЛО-5 (ну, ще маємо пригадку в інструкції для Михайла Кутузова). Побачивши зразок «дипломатії без армії», Іван 3-й, мабуть, подумав собі щось на кшталт «пізно пити боржомі» й відмовив.

Дипломатичний зондаж, до якого вдався Казимир, знову був розцінений на Москві як ознака слабкості Литви і її небажання (чи навіть нездатності) підкріпити свої вимоги воєнною силою. Чи Казимир дійсно сподівався (мав ілюзії?), що йому вдасться видерти щось із лап Москви самими тільки розмовами – ми не знаємо, ніяких литовських документів про це посольство до нас не дійшло.

Але Москва вирішила відповісти не самою тільки відмовою послу, але й ділом. Розпочинаючи свій великий «натиск на захід», Москва шукала союзників, і знайшла їх у Кримському ханстві.

Іван 3-й, відмовивши Саковичу, почав наполягати не тільки на формальному розриві миру між Менглі-Гіреєм та Казимиром, але й на дієвому підтвердженні такого розриву. Таким підтвердженням була би велика татарська війна на землях Казимира, на чолі із самим ханом (аби не говорили потім, що це було зроблено всупереч бажанню хана). Із запропонованих з Москви напрямків – Поділля чи Київщина – хан обрав останнє, власне, сам Київ. Ну, а татар до походу по здобич не треба було довго запрошувати, і так уже три роки минуло після останнього набігу.

Отже, безпосередній поштовх до нападу на Київ дав московський великий князь.

Тактика нападу

Більшість подробиць нападу зведена в подану вище таблицю, тут варто тільки звернути увагу на деякі моменти тактики.

Ходкевич отримав повідомлення про похід татар за 4 дні, мабуть 28 серпня. Татари за цей час пройшли мабуть 120 км. Якщо припустити, що гонець рухався удвічі швидше, долаючи по 60 км на добу, то вийде, що він побачив татар на віддалі 240 км, десь на лінії Кременчук – Кропивницький – Голованівськ, орієнтовно 24 серпня. Окреслена лінія більш-менш відповідала північній границі степу.

Можна зробити висновок, що степова сторожа спрацювала штатно, приблизно так, як я припускав в іншому місці [*Жарких М. І. Теорія і практика степової сторожі. – К.: 2021 р.*], і зробила все, що могла – попередила воєводу про загрозу.

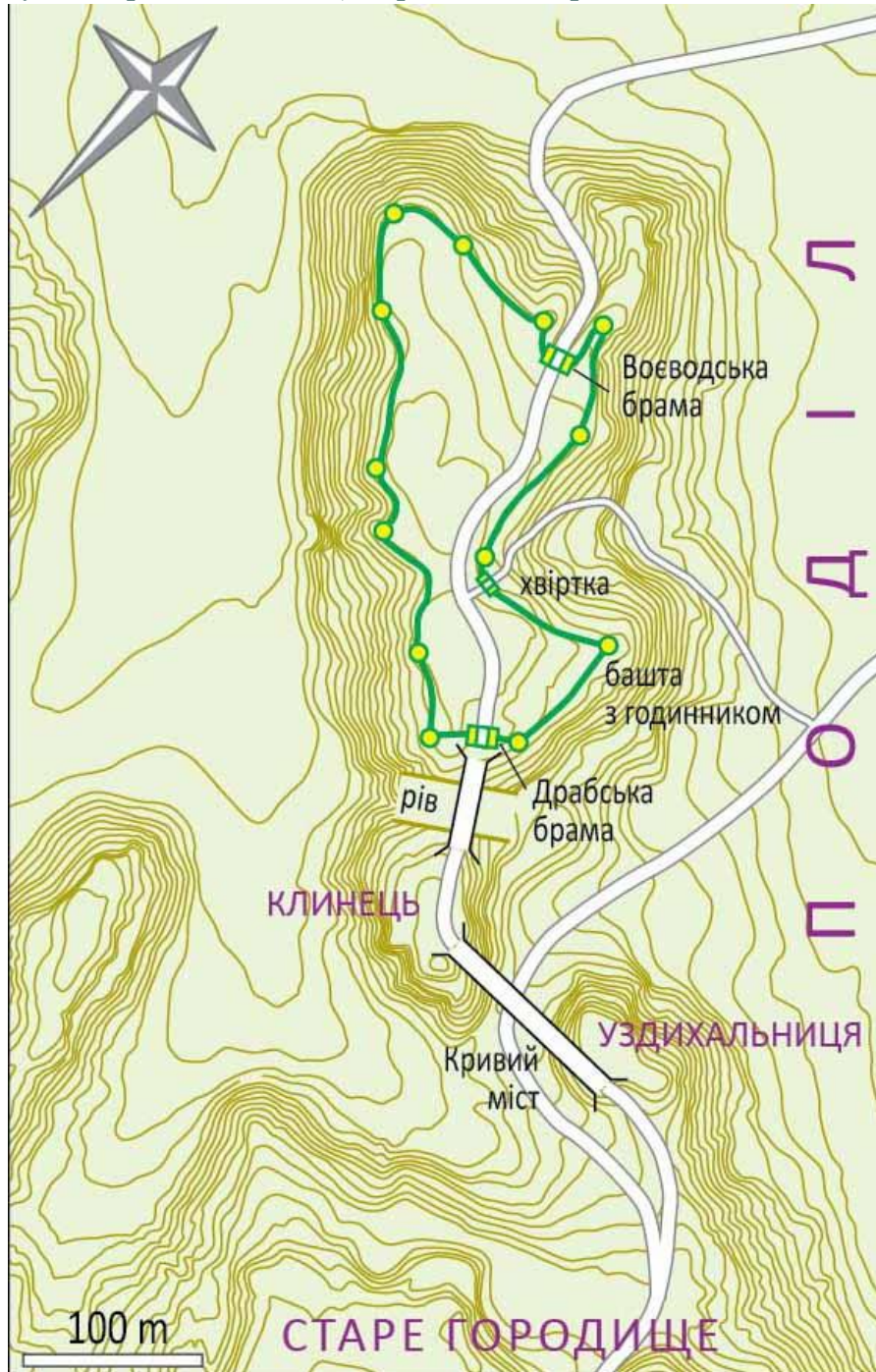
Воєвода був на місці і надав попередженню серйозну вагу. Місцеві люди почали ховатись до замку – конкретно ми знаємо про ігумена і старців Печерського монастиря. Оце перше конкретне повідомлення джерел про роль замків як схованок для населення.

Воєвода теж зробив що міг і діяв у відповідності до досвіду попередніх 40 років. Ми бачили [*Жарких М. І. Напади татар у 1438 – 1478 рр. – К.: 2021 р.*], що татари в ці роки виразно уникали нападів на більші укріплені міста, обмежуючись на грабуванні сіл і нападах на дрібні замки. Тому і в цьому випадку Ходкевич міг припускати, що татари будуть грабувати довколишні села, а не наважаться напасти на сам замок.

Про мобілізацію місцевого воєнного люду на відсіч ми не маємо ніяких згадок. Навіть якщо вона й була оголошена, то за недовгий час очікування нападу могли зібратись тільки воїни з найближчих до Києва сіл.

В. де Домініко й папська булла повідомляють про участь турків у нападі. Але в чому полягала ця участь – вони не конкретизують.

Татари всупереч попередньому досвіду приступили до замку і запалили його з двох боків. Над цим варто замислитись. Замок знаходиться на горі з досить стрімкими схилами, подекуди – прямовисними (попри те, що гора складається з лесового ґрунту).

Для орієнтації подаю реконструйований Д. Вортманом план замку станом на 1552 р.

Останець гори витягнутий на 375 метрів із південного сходу на північний захід і має ширину 180 м (в напрямку південний захід – північний схід). Площа плато нині –

приблизно 6.75 га. Площа замку, ясно, була меншою, бо не можна ставити городні прямо на край урвища, треба відступити дещо всередину.

Єдиний упорядкований підйом на гору нині – це пішохідні сходи, котрі починаються з Андріївського узвозу. Єдина дорога, якою можна було заїхати на гору возом, вела з південного сходу, з боку Старокиївської гори (нині цей шлях перерізано вулицею Вознесенською), і з цього боку замок мав браму. Джерела 16 ст. зазначають ще другу браму, мабуть на протилежному, північно-західному боці гори. Якщо так, слід припускати, що до цієї брами був прокопаний якийсь пандус для пішоходів та вершників (чи можна там їхати возом – сумнівно). Але нині ніяких виразних слідів цього пандусу немає. Занедбана нині стежка, котра піднімається з вулиці Фролівської і Фролівського (Флорівського!) монастиря північно-східним боком гори на плато, прокладена мабуть в 19 ст. для потреб монастирського цвинтаря.

Слід думати, що в 1482 році татари підступили під замок тими ж двома дорогами, які вели до двох брам.

Але хіба так легко запалити замок? Теоретично кажучи, дерев'яні укріплення обмазувались шаром глини саме для запобігання пожежам. Щоб їх запалити, треба або метати горщики із розжареною гранню всередину замку (але на це потрібні катапульти), або закидати палаючі смолоскипи на дах замкових стін (але для цього треба приступити дуже близько до стін, упритул). Більш реальним здається нагромадити під стінами замку купи легко займистого сіна / соломи / хмизу і розвести вогонь такий великий, щоб глиняна обмазка повідпадала і зайнялись дерев'яні конструкції (німці в березні 1480 р. при облозі Кобили «принесше под град хврастие со смолою, зажгоша град» [Псковський 2-й літопис під 6988 р. – Псковские летописи, М., 1955 г., т. 2, с. 59]). Ну, ще можна прив'язувати якесь просмолене клоччя до стріл, запалювати його і стріляти такими стрілами на замок (німці, обложивши Гдов у січні 1480 р., «начаша огненные стрелы на град пуцати»; також у березні того ж року при облозі Кобили «огненные стрелы на град пуцая аки дождь» [Псковський 2-й літопис..., с. 58, 59]).

Той факт, що замок одночасно було запалено з двох кінців, промовляє за доброю організацією атакуючих, узгодженою дією принаймні двох загонів і відвагою командирів та вояків. Можливо, Менглі-Гірей розглядав перший приступ як розвідку боєм, а те, що він приніс повний успіх, стало приємною несподіванкою.

Всі способи вимагають, щоб атакуючі приступили упритул до стін замку. Враховуючи, що фронт атаки був дуже вузьким, здавалось, оборонці мали б зосередитись на загрожених ділянках і постаратись не допустити ворога смажити шашлики прямо під стінами. Але «хоробра литва» розгубилася («людии сторопилися») і дозволила татарам робити все, що вони хотіли.

Виявилось, що одного тільки грізного вигляду городень і башт не досить для відлякування ворога, а ці укріплення ще треба обороняти. Остання ідея була «хоробрій литві», мабуть, невідомою, принаймні джерела виразно зазначають відсутність спротиву («нимало не побився»).

Як наслідок схованка стала пасткою для тих, хто в ній укривався. Татари схопили тих, хто вибрався з замку – воєводу Ходкевича з жінкою, сином і дочкою, печерського архімандрита, можливо, католицького єпископа. Про долю старців Печерського монастиря не згадують ані літописи, ані Печерський синодик...

Наслідки нападу

Король Казимир на момент нападу перебував у Литві, мабуть у Троках (згідно ітінерарія: 21.08.1482 р. – Троки, 25.09.1482 р. – Чишки у Віленському повіті [*Papée F. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich.* – Kraków : Akad. Umiejętności, 1904, t. 1, s. 383]). Тому можна припускати, що він дізнався про падіння Києва досить скоро, не пізніше середини вересня 1482 р. Але татари – майстри блискавичної війни (blitzkrieg) – уже зникли самі собою, коли литовська влада ще й пошкробатись у потилиці гаразд не встигла.

Казимир проявив «занепокоєння» і написав скаргу на «погані звичаї татар»... римському папі. Він просив дозволу оголосити відпуст (ну, прощення гріхів в обмін на якусь жертву, найчастіше грошима; класичні індульгенції у Польщі та Литві, наскільки я знаю, не продавались) для збору коштів на викуп полонених і відбудову Києва. Булла датована 1 березня 1483 р., і можна думати, що Казимир не надто зволікав з цим проханням, бо потрібен був час, щоб вирядити посольство, щоб воно прибуло до Риму, щоб справа про відпуст пройшла через папську канцелярію і нарешті була затверджена папою. Можна думати, що ці клопоти початись ще восени 1482 року.

Далі можна покласти місяць березень 1483 р. на дорогу з Риму до Литви, і думати, що від квітня збір коштів таки розпочався. Що дав цей відпуст і чи вдалося викупити католицького єпископа – наші джерела не повідомляють. Деякі подробиці викупу родини І. Ходкевича подано в наступному підрозділі, при цьому ми не знаємо, чи була там використана допомога від Казимира.

Можна думати, що Казимир 4-й далеко не відразу довідався, що напад на Київ ініціювала Москва. Ми вже бачили, як московське посольство, повертаючись із Молдавії з нареченою для свого молодого князя, спокійно проїхало через територію Великого князівства Литовського. Це було восени 1482 р., отже, уже після нападу. Король не тільки не збирався перешкоджати цьому проїзду, але навіть надіслав подарунки на весілля. Подарунки були виразним знаком бажання поліпшити відносини з Москвою, які стали натягнутими після невдалого посольства Саковича.

Про роль Москви у київських подіях Казимир дізнався пізніше, і, здається, від самого Менглі-Гірея. Можна думати, що він лаяв хана московським попихачем (або, як прийнято нині говорити, «висловлював стурбованість»), так що ми читали вище виправдання хана: «Ні, ані разу не попихач». Хто виправдовується – сам себе звинувачує, каже французька приповідка, але вона була мабуть невідома нашим діячам.

Кто я – царь или дитя?

Рассержуся не шутя! –

заявив зрештою Казимир і наказав на літо велику мобілізацію для відбудови Києва.

Про відбудову київського замку повідомляють Ян з Тарговиська і записка для короля Сигізмунда. Тільки в першому джерелі чітко вказано, що відбудова здійснювалась наступного (тобто 1483) року. Натомість пізня записка титулує керівника всього підприємства Богдана Саковича – троцьким воєводою, а він отримав цей титул тільки в 1486 році, і виходило би, що Київ відбудовувався в цей рік або ще пізніше. [Титули Саковича виглядають так: *маршалок земський, намісник полоцький* (23.08.1482 р., LM 4, 2004, № 63, с. 110 і потім 25.08.1484 р., № 84, с. 118); *маршалок земський, воєвода троцький* (27.08.1486 р., № 97, с. 124). Тобто під час київської експедиції він був намісником полоцьким].

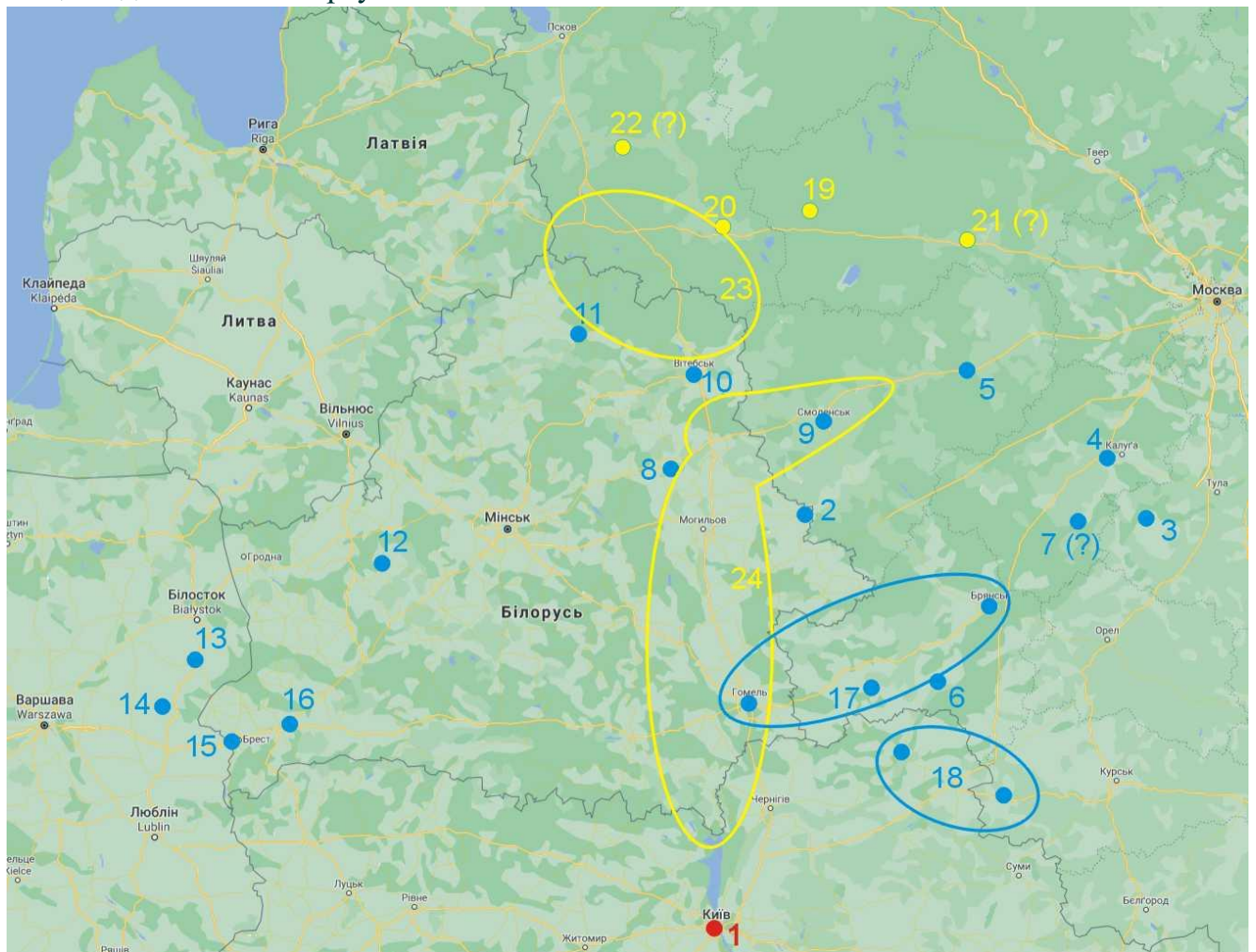
Думаю, що перевагу слід віддати джерелу, ближчому до часу події, і датувати її 1483 роком.

Але промах з титулом Саковича – не остання проблема записки. В ній зазначено, що робітники прийшли до Києва з Великих Лук та Великої Ржеви. Не думаю, щоб так справді могло бути. Ці землі були спірними, на них претендувала Москва, вплив якої весь час посилювався. Як ми вже бачили, навесні 1482 р. той самий Богдан Сакович їздив послом до Москви з пропозицією передати Великий Новгород та Великі Луки Литві – отже, Великі Луки до Литви на той час не належали.

А що таке Велика Ржева? Чи це сучасний [Ржев](#) на верхній Волзі, чи давно зникла Пуста Ржева у Псковській області (згодом – біля сучасного [Новоржева](#))? Остання остаточно увійшла до Московської держави в 1484 р., але на неї теж претендувала Литва [*Пиотух Н.В. Ржева Пустая.* – Вопросы истории, 1992 г., № 11-12, с. 175 – 178].

Слід думати, що в записці відбилися давні претензії Литви на володіння вказаними землями, а не реальний факт.

Виклад мобілізаційного плану у записці також містить дещо цікаве, особливо якщо подивитись на карту:

Картосхема району мобілізації 1483 р.

На картосхемі позначено:

1 – Київ (і далі віддалі від нього)

Блакитні кола – центри мобілізації військ:

2 – Мстиславль (400 км)

- 3 – Одоїв (570 км)
 - 4 – Воротинськ (580)
 - 5 – Вязьма (580 км)
 - 6 – Трубчевськ (320 км)
 - 7 – Козельськ (530 км)
 - 8 – Друцьк (430 км)
 - 9 – Смоленськ (490 км)
 - 10 – Вітебськ (530 км)
 - 11 – Полоцьк (570 км)
 - 12 – Новогрудок (470 км)
 - 13 – Більськ-Підляський (570 км)
 - 14 – Дорогичин (590 км)
 - 15 – Берестя (500 км)
 - 16 – Кобрин (470 км)
 - 17 – Стародуб (280 км), Гомель (220 км), Брянськ (410 км) – володіння князя Можайського
 - 18 – Новгород-Сіверський (260 км), Рильськ (315 км) – володіння князя Шемятича
- Жовті кола – центри мобілізації робітників:
- 19 – Торопець (670 км)
 - 20 – Великі Луки (650 км)
 - 21 – Велика Ржева 1 (? Тверська область, 690 км)
 - 22 – Велика Ржева 2 (? Псковська область, 730 км)
 - 23 – задвинські волості
 - 24 – наддніпрянські волості

Князь Мстиславський записки – це Іван Юрійович Мстиславський, відомий у 1458 – 1483 рр., який помер десь в 1486..1489 роках [*Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca 14 w. – Warszawa: 1895, s. 264*].

Про князів Одоєвських відомо дуже мало; в потрібний нам час, можна думати, діяли князі Михайло та Федір Іванович Одоєвські, а також їх брати у других, сини князя Семена Одоєвського [*Wolff J. op. cit., s. 279 – 280*]. Хто з них ходив до Києва – ми не знаємо.

Рід князів Воротинських близько 1483 р. представлений братами Михайлом, Дмитром і Семеном – синами князя Федора Воротинського, та князем Іваном, сином Михайла [*Wolff J. op. cit., s. 585 – 586*]. Хто з них (у множині!) ходив до Києва – ми знову не знаємо.

Князів Вяземських в 4 чв. 15 ст. відомо близько десяти, їх родинні зв'язки не вдається прослідкувати [*Wolff J. op. cit., s. 551*]. Хто з них (у множині!) ходив до Києва – ми знову не знаємо.

З князями Трубецькими справа складніша. В розглядуваний час мали б жити князі Семен та Юрій Трубецькі, але про їх діяння нічого не відомо, тільки про їх синів, котрі виступають в документах від 1487 р. [*Wolff J. op. cit., s. 541*]. Якщо автор записки нічого не переплутав, то і Семен, і Юрій мали б ходити до Києва в 1483 р.

А от ніяких князів Козельських в 4 чв. 15 ст. не існувало, та й раніші згадки про них є сумнівними [*Wolff J. op. cit., s. 183 – 184*]. Можна думати про князів Козловських, котрих в цьому часі відомо трьох [*Wolff J. op. cit., s. 184*]. Але де були їх володіння –

невідомо, явно не в Козлові ([МічуриНСьку](#) в сучасній Тамбовській області), як думав Ю. Вольф, бо це місто засноване в 1635 р. Якщо князі Козловські справді походили від князів Фоминських-Березуйських (також дуже мало відомих), то їх володіння мало би бути десь на півночі Смоленського князівства (в сучасній Смоленській області відомо 4 деревні [Козлово](#)).

Розгалужений рід князів Друцьких у розглядуваний час представлений багатьма членами, яких мабуть можна нарахувати й понад 10 [*Wolff J. op. cit., s. 64*]. Можна думати, що кілька з них ходили до Києва в 1483 р.

Князь Іван Семенович Кобринський, відомий в 1469 – 1490 рр., був єдиним представником свого роду в цей час [*Wolff J. op. cit., s. 163*].

Князь Іван Андрійович Можайський відомий з 1448 р., від'їхав до Литви в 1454 р. і володів Стародубом, Гомелем та Брянськом. Помер він між 1471 і 1485 роками, від 1483 року згадуються його сини Андрій та Семен [*Wolff J. op. cit., s. 261 – 262*]. З обережністю можна припускати, що в київському поході був саме князь Іван.

Подібна ситуація з князем Шемятичем: син Шемяки князь Іван Дмитрович від'їхав до Литви у 1454 р. і володів Рильськом і Новгородом-Сіверським. Помер він між 1471 і 1485 роками. Родовідна стаття, додана до Воскресенського літопису, зазначила синів князя Івана: Семена, Володимира, Івана та Василя [ПСРЛ, 1856 г., т. 7, с. 238], із них князь Семен згаданий один раз у 1488 р., а його більш відомий брат Василь згадувався від 1496 року [*Wolff J. op. cit., s. 519*]. Думаю, з цього можна вивести, що в 1483 р. під Київ ходив князь Іван Дмитрович, а не хтось із його синів, як думав Ю. Вольф.

Таким чином, перелік князів із записки хоча й не додає нічого позитивного до генеалогії, в цілому не суперечить сумі наших знань (ну, за винятком «князів Козельських»).

На цьому тлі яскраво виділяються своєю повною відсутністю волинські князі, всі оті Острозькі, Вишневецькі, Збаразькі, Корецькі та інші – так, неначе їх і на світі не існувало. Я навіть думаю, що слова записки «і вся земля волинська і подоляни» можуть бути вигадкою пізнього автора, котрий зауважив відсутність цих земель, а хотів представити справу як загальнодержавну мобілізацію.

Побожжя (східне, литовське Поділля) навряд чим могло прислужитись, бо про нього в попередній час джерела ледве згадують. Воно скоріше само потребувало отакої загальнодержавної допомоги, ніж могло чимось допомогти іншим. Але до такої акції ніколи не дійшло.

Не представлені також у київському зібранні міста по Прип'яті (Пінськ, Мозир, Турів), терени центральної Білорусії з її князями Слуцькими та Заславськими, землі корінної Литви.

Регіон воєнної мобілізації в цілому охоплював десь половину території Великого князівства Литовського, простягався із заходу на схід на 950 км, а з півдня на північ – на 500 км. Можна повірити, що ця територія могла виставити 40 тисяч війська.

Регіон будівельної мобілізації, окреслений в записці, має меншу площу. Двина тече генеральним курсом зі сходу на захід, і «задвинські волості», якщо дивитись із Вільна, лежали на її північному, правому березі. Наддніпрянські волості можна починати від Смоленська (або навіть від Дорогобужа) і продовжувати долі за течією Дніпра – мабуть, до початку київських волостей. Слід відзначити, що в записці велика увага приділена найдалі виставленій на північ території, володіння якою було проблематичним для Литви (принаймні частково). Можна думати, що наказуючи

викликати робітників з цієї смуги, уряд сам ходів довідатись – чи його там послухають, чи має він там якийсь вплив.

І знову можна припустити, що така значна територія могла виставити 20 тисяч робітників. Це зовсім не те, що 12 тисяч робітників, змобілізованих буцімто на будівництво «Гедигольдового замку» [*Жарких М. І.* Де був і що бачив Жильбер де Ланнуа у 1421 році. – К.: 2020 р., розділ «[Гедигольдів замок](#)»].

Можна пошкодувати, що з цієї мобілізації ніхто не подбав зробити перепис війська (як в 1528 році) і взагалі від неї не лишилось ніяких письмових слідів у Литовській метриці.

Отакий значний розмах мало занепокоєння короля Казимира!

А які ж були результати цих безумовно значних зусиль? З цим було складніше.

Перш за все, записка називає Богдана Саковича одночасно і командиром війська (хочеться сказати – гетьманом, але само слово почало вживатись пізніше), і городничим при будівництві замку. Як можна було суміщати ці обов'язки, кожен з яких потребує постійної присутності – я не дуже розумію.

Зібране військо було, слід думати, розташоване десь на південь від Києва як заслін від можливого повторення татарського нападу. Піти далі у поле і нав'язати татарам битву воно не наважилось (після досвіду битви на Ворсклі залишився гіркий присмак!). Навіть меншу задачу – піти на Поділля і забрати цю землю у поляків – це військо вирішити не наважилось. Литовці любили говорити про повернення Поділля, але діяти в цьому напрямку ніколи не думали.

Отже, татар це військо так і не побачило, і тут уже не можна було виправдовуватись малим числом вояків, як в 1469 році [Jana Długosza *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. Ks. 12, 1462-1480. – Warszawa: 2009, [s. 255](#)].

Із відбудовою замку теж не все було гаразд. Максимально можливий периметр замку не перевищує 1000 метрів, і якщо поставити по два робітники на метр периметра, то вийде 2000 теслярів (і то сумнівно, чи не будуть вони заважати один одному). Ну, ще 2000 чоловік заготовляють деревину і 2000 зайняті при її транспортуванні до Києва. А решта 14 000 що робить? Зібрати багато людей – одна проблема, а забезпечити їх фронтом робіт – то інша проблема.

Записка висловлює незадоволення: замок, збудований під керівництвом Саковича, не відповідав потребам («на міру його не поставив»). Можна думати, що замок було розплановано меншим, ніж площа гори, і тому пізніше, уже за воеводства Юрія Паца, його довелось переробляти – щоправда, без закликання робітників із далеких волостей.

Виходить, що литовська гора народила литовську мишу.

Чи привело падіння Києва до якогось серйозного перегляду політики Литви на південному напрямку – наші джерела не повідомляють. Капітулянтська пропозиція князя Абдули не була прийнята **дослівно**, але скоро ми побачимо це капітулянтство в інших формах:

Я – не я,
Києва не моя,
Моя Вільна скраю,
Моєй тваім ни панимаю!

Доля родини І. Ходкевича

Лист хана Менгли-Гірея (1484 р.?)

В одному з листів Менгли-Гірея до короля Казимира йшлося про викуп родини І. Ходкевича:

Казимиру королю, брату моему, от Менъдликгирея поклон.

Ино киевского воеводы за Ходкевича половицу пенязей же не заплатила, а половицу в Киеве поставила; коли ко мне дочка моя придёт, тогда неластое прислать.

Петрашу а Зеньку на руки Ходкевича дочку дал есми. Петраш а Зенько лист мне дали, што ж девка здорова, у наших руках есть.

А што у Киеве пенязи твои есть, а коли от сих часов девка умрёт а любо згинет, тыи пенязи на наших руках есте. А на то с печатью и лист свой дали.

А ныне пак питомы пенязи наши к нам не отошлют, у себе держат, то от тебе ль есть, ведал бы? Але киевскому Юрю воеводе то у болого [sic!] дети положено, мы у Юрья будем просити, то ведайте [РИБ, т. 27, № 48-4, стб. 360 = LM 4, № 47-4, s. 103].

Розуміння цього листа – не проста справа, і тут навіть на чужоземну мову не можна нарікати (якщо з латинською чи італійською мовами можна було сподіватись на знавця, котрий все зрозуміє і перекладе, то з руською мовою такої надії немає). Цей текст здається канцелярським перекладом з татарської мови, і уже тоді були проблеми з розумінням його змісту [можливо, лист перекладав той самий толмач Ільяс, котрий в 1486 р. отримав 10 кіп грошів з київського мита [LM 4, № 1-6, с. 34]? – Сюжет для історичного оповідання...]. Як не дивно, але кривомовність цього документу збаламутила навіть такого визначного знавця литовської історії як І. І. Лаппо: він, готуючи до друку 27-й том РИБ, дав цьому документу заголовок: «О деньгах в Киеве; о дочери Менгли-Гирея...» (хоча йдеться про дочку І. Ходкевича).

Слова *неластое* ніхто в Мережі не знає (за винятком цього документу); не має сенсу у *болого* – чи то текст зіпсовано при копіюванні книги Литовської метрики наприкінці 16 ст., чи одразу була помилка.

Наскільки я можу зрозуміти, звільнення родини Ходкевича з полону не було одномоментним актом, а розтяглося на певний час і було розділено на декілька етапів. Даний лист стосується того етапу, коли дружина воеводи була звільнена і приїхала до Великого князівства Литовського (мабуть до Києва). Далі йшлося про звільнення дочки, і на це до Криму була відіслана половина умовленої суми, а друга половина була залишена в Києві до отримання товару (говорячи сучасною мовою, трансакція із 50 % передоплати).

Хан передав дівчину литовським послам Петру Пашковичу і Зеньку, котрі перебували в Криму, власне, в Кирк-Орі. Посли дали хану розписку в отриманні товару. Хан дав послам лист зі своєю печаткою (думаю, щось як перепустку на вивезення товару), і в ньому поставив вимогу: якщо дівчина в дорозі помре (природною смертю) або згине (від злочину), він, хан, за це не відповідає і має отримати решту грошей. Сучасною мовою, поставка товару виконувалась на умовах EXW ([Франко завод](#)): «Всі ризики випадкового псування і загибелі товару, починаючи з моменту надання його продавцем (експортером), несе покупець».

Виклавши цю історію, хан висловлював своє занепокоєння: чому йому не шлють обіцяних грошей, чи так діється з наказу короля? А він, хан, допоминатиметься цих грошей у київського воєводи Юрія Паца.

Коли саме Петро й Зенько перебували в Криму – наші джерела не можуть точно показати, бо кримсько-литовське листування у Литовській метриці не має ніяких дат. Л. Колянковський датував їх посольство 1483 – 1484 роками [*Kolankowski L. Dzieje w. ks. Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa: 1930, t. 1, s. 372*].

Згадка про смерть Петра у Криму міститься у листі Казимира до Менглі-Гірея, надісланого з Трок з послом Мишком Свирничем [РИБ, т. 27, № 131, стб. 450 = LM 4, № 131, s. 141], але лист так само не датований. Завданням Свирничча було добитись повернення затриманого в Криму литовського посла Зенька, і це було поставлено умовою подальшого «братства и приязни» між правителями. Наступне велике посольство з Литви до Криму з паном Якубом Довойновичем і Якубом Домотканом було відправлене з Трок 22.08.1486 р. [РИБ, т. 27, № 132, стб. 450 – 456 = LM 4, № 132, s. 141 – 143], і треба думати, що на той час суперечка була полагоджена.

Згідно ітінерарія короля Казимира, він перебував у Троках 18.03.1483, 22 – 24.06.1483, 2.10 – 1.12.1483, 31.07 – 10.10.1484, 4 – 16.03.1486, 24.06 – 29.10.1486 р. [*Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. – Kraków : Akad. Umiejętności, 1904, t. 1, s. 384 – 391*], і посольство Довойновича якраз вкладається в останній із зазначених інтервалів.

У виданні 2004 р. для посольства Свирничча поставлена орієнтовна дата – літні місяці 1486 р., але мені здається, неможливим, щоб Свирнич устиг з'їздити до Криму й повернутись разом із Зеньком упродовж двох місяців (або й менше). Думаю, що відправлення Свирничча слід покласти на серпень – вересень 1484 р., або в крайньому випадку на березень 1486 р. (саме таку дату пропонував Л. Колянковський [*Kolankowski L. op. cit., s. 372*]).

Далі, все, що нам відомо про київського воєводу Юрія Паца (Пацевича), міститься в уже згаданій 4-й книзі LM [*Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386 – 1793. – Kraków: 1885, s. 19*]. Там маємо документи зі згадками його як київського воєводи з 9.05.1486, 4.06.1486, 24.06.1486, 3.06.1488, 22.05.1487, 28.10.1488, 7.07.1489 рр. [LM 4, № 4, s. 41; № 118, s. 134; № 1-6, s. 35; № 104, s. 127; № 119, s. 134 – 135; № 23-2, s. 81; № 120, s. 135].

Щоб погодити суперечність у датах, ми змушені: або перетягнути початок каденції Юрія Паца на раніший час, 1484 чи 1485 роки, так що в Криму уже встигли дізнатись про його перебування в Києві; або припустити, що в листі Менглі-Гірея викладено хід справи за довший час, так що передача товару сталась ще за життя Петра, а потім хан почав непокоїтись і написав цього листа (можливо, що його привіз королю Свирнич).

Лист короля Казимира (1486 р.)

Історія з дочкою І. Ходкевича отримала продовження, про яке ми довідуємось з уже згаданої інструкції для Я. Довойновича та Я. Домоткана:

А також што еси к нам всказал и в ярлыку писал о пенязи за д[о]чку небощика пана Ивана Ходкевича Якумиту купьцу и писал еси к нам, иж маршалок наш пан Петрашъко а Зенько тебе в тых пенязех записали ся, ино пани Иванова Ходъкевича перед нами так поведала, штож з Якумитом вьмовила, как был в нас от тебе посолством, и половицу пенязем ему заплатила, а другую половицу пенязей положила в Киеве под тою вьмовою, штож Якумит злюбил ей дочку ее отослать к

Черкасом в трехнадъцати неделях от тых часов как выехал з Литовское земљи; а и провод было ему дочъце ее дать до Черкас, а, проводивши было ему ее до Черкас, тож было тые пенязи взять; и она на тую вьмову послала слуг своих до Киркера, и Якумит дей в тых роцех слугам ее девьки не дал, а потом девька вьмерла. Ино коли такая речь межи ними стала ся и ты, брать наш, коли пошлешь посла своего великого до нас, а тот купец нехай бы с ним к нам приехал, и мы тогда перед твоим послом Якумиту в том справедливость вьчиним с панею Ивановою Ходъкевича [РИБ, т. 27, № 132, стб. 455 = LM 4, № 132, s. 143].

Таким чином, претензія Менглі-Гірея на другу половину викупу не залишилась без відповіді. Продовження цієї справи в Литовській метриці немає, мабуть хан зрозумів, що нічого не отримає.

Спогади Олександра Ходкевича (1511 р.)

В 1511 році король Сигізмунд 1-й надав привілей сину злочасного київського воєводи Івана Ходкевича, де написано:

Маршалок наш, пан Олександр Іванович Ходкевич... повідав перед нами, що в той час, як його батько, пан Іван, був воєводою в Києві, з божого допущення перекопський цар Менглі-Гірей (*Mindigirej*), прийшовши, замок київський здобув і батька його з матір'ю разом з ними, їх дітьми, у полон до Орди відвів, так батько його в Орді помер, а він-де і з матір'ю своєю, кілька років там у поганстві після батька свого були, на великому окупі з Орди вийшов (Metr. lit. VII, kopia warsz.) [*Papée F. op. cit., s. 91*].

Запис зроблено, слід думати, зі слів самого Олександра Ходкевича, який розповів родинну історію.

З цієї історії ми вперше дізнаємось кілька важливих подробиць:

- можливість сплати викупа частинами;
- роль татарських купців у процесі викупу;
- роль місцевої влади (київського воєводи) при викупі;
- піднесення викупу важливих осіб до рівня дипломатичного питання;
- приблизний час проходження оборудки – 13 тижнів, або 3 місяці;
- нарешті, роль Черкас як пограничного пункту, де стикались зони відповідальності Литви і Криму, де відбувався обмін.

Цю роль Черкас ми вже бачили на прикладі посольства А. Контаріні в 1474 р., і тут треба ще раз наголосити: попри фантазії пізніших авторів (16 – 21 ст.), котрі любили говорити, що Велике князівство Литовське простягалось аж до берега Чорного моря, практика показує, що обмін з татарами відбувався не в Очакові, і не на нижньому Дніпрі, і не на острові Хортиця, і не над Кодацьким порогом, і навіть не у Крилові при гирлі Тясмина, а у Черкасах.

Безстрашні литовці на південь від Черкас ніколи не заходили, а ще безстрашніші поляки вперше рушили в тому напрямку в 1571 році і, пройшовши цілих 60 км до Тясмина, вважали себе великими героями (я ще буду писати про цей похід).

Висновки

Падіння Києва в 1482 році знаменувало собою певний поворот в історії східної Європи, бо тут багато що трапилось уперше:

- уперше напад татар на територію сучасної України набув міжнародного розголосу (на просторі від Риму до Холмогор – 3000 км та Пермі – 3500 км) і відбився у багатьох джерелах;
- уперше кримські татари пішли в похід під проводом самого хана;
- уперше татари наважились напасти на великий потужно укріплений замок, центр воєводства;
- уперше татари захопили центр воєводства Великого князівства Литовського;
- уперше маємо виразне свідчення потужного впливу Москви на литовсько-кримські відносини;
- уперше Велике князівство Литовське змушене було якось ворушитись через події на своєму південному кордоні.

Той факт, що Менглі-Гірей наважився вибратись із Криму у похід (бодай короткочасний), говорить, що він почувався на своєму престолі досить упевнено і не надто боявся (всупереч тому, що часто пишуть), що вороги скористаються його відсутністю і висунуть нового хана.

Падіння Києва показало всім зацікавленим сторонам воєнну слабкість Великого князівства Литовського, що займало великі території, котрі воно не здатне було захистити.

Падіння Києва показало також, що у східній Європі з'явилась нова політична сила – Кримське ханство, здатна істотно впливати на перебіг воєнних і політичних подій у регіоні.

Івану 3-у сподобалось воювати проти Литви руками кримських татар, і в наступні роки він постійно заохочував Менглі-Гірея нападати на володіння Великого князівства Литовського в Україні.

Для міждержавних відносин це був значний тактичний успіх Москви, котра зуміла допекти своєму ворогу чужими руками. Але стратегічно Кримське ханство було справжньою скринькою Пандори, і от Москва необережно її відкрила, показавши дорогу на північ. Однак цією дорогою можна було дійти не тільки до Києва, але й до Москви, і в 1571 році онук Менглі-Гірея спалив столицю онука Івана 3-го, тимчасового союзника Криму. І з того часу Москва мстить кримським татарам скрізь, де може їх запопасти, аж до нашого часу включно:

От того, что в кузнице
Не было гвоздя.

Якщо київська подія не привела до безпосередніх територіальних змін, то переважно з тієї причини, що татари уявляли собі, як можна грабувати «татарську границю», а не уявляли собі, як можна нею управляти. Але всі зацікавлені сторони прийняли до уваги виявлену слабкість, і уже ближчими роками почалося обгризання території Великого князівства Литовського на користь сусідів – Москви та Польщі. Якщо Москва захоплювала території Великого князівства як явний ворог, то Польща захоплювала території того самого Великого князівства як друг і союзник.

Але кожна держава існує до того часу, поки вона захоплює території своїх сусідів швидше, ніж сусіди устигають захопити її територію. І слід дивуватись не тому, що Велике князівство Литовське зникло з політичної карти в 1795 році, а скоріше тому, що воно проіснувало цілих три століття від 1482 року.

Історіографія

Історіографія падіння Києва в 1482 р. цікава у двох відношеннях: по-перше, як історики оцінювали значення події й визначали винних; по-друге, як нагромадження фактичних даних впливало на висвітлення подій.

Микола Карамзін (1818 р.)

Офіційний придворний історіограф, славний Микола Карамзін (1766 – 1826) торкнувся падіння Києва у 4-у розділі 6-го тому своєї історії [*Карамзин Н. М. История государства Российского.* – Спб., 1818 г., [т. 6](#), с. 169 – 172; примітки № 263 – 269 на с. 62 – 64].

Він використав Псковський 2-й літопис і згадав про смоленську мобілізацію (інші літописи про неї не знають), але помилково поставив цю подію перед київською пригодою. Щоб не вставати два рази, процитую:

В лето 6992 [...] Тоя же зимы литовский король Андрей заставу постави в Смоленске, 10 тысящ человек ратных, боящся московского великого князя; и стояша осень и зиму и лето всё [Псковские летописи. – М.: 1955 г., т. 2, с. 62 – 63].

ПЗЛ використовує тут і в сусідніх роках вересневий стиль, тому по-сучасному йдеться про вересень 1483 – серпень 1484 років, а не про 1482 – 1483 роки. Цю хронологічну помилку будемо бачити і далі. До речі, у примітці № 266 М. К. правильно зазначив, що це зима 1484 року, але це не вплинуло на загальну конструкцію.

Якщо псковський літописець тут нічого не наплутав і не перебільшив, то це військо стояло в готовності упродовж вересня 1483 – серпня 1484 років, і ця мобілізація не мала ніяких наслідків, так само як і київська з попереднього року. Можливо, це була запізніла спроба підтримати армією якусь невідому нам дипломатичну акцію, а можливо, це була просто «армія без дипломатії». Так чи інакше, ані Литовська метрика, ані московські літописи нічого про цю кампанію не знають – вовк увійшов до лісу, а ліс цього й не помітив.

Також М. К. використав першу книгу кримських справ Посольського приказу, котра пізніше була опублікована цілком і процитована у мене серед виписок із джерел.

Напад на Київ М. К. датував осінню 1482 р. Згадка про золоті посудини дана з посиланням на СЗЛ і в тій же примітці № 268 процитовано і фрагмент ЛО-4.

Загальна оцінка М. К.:

Сей случай оскорбил православных москвитян, которые видели с сожалением, что Россия насылает варваров на единовѣрных, жечь и грабить святыя церкви, древнейшия памятники нашего христианства; но великий князь, думая единственно о выгодах государственных, изъявил благодарность хану, убеждая его и впредь ревностно исполнять условия их союза [с. 171 – 172].

А звідки видно, що москалі образились і «бачили з прикрістю»? Мені здається, що так думав сам М. К., який теж більшу частину життя провів у Москві.

Але нині московський князь насилає на православних українців варварів (чеченців, бурятів), грабує церкви (так що [ікона з Луганська](#) аж у мусульманській Боснії випірнула) – і ніхто з москалів уже не ображається, ані не відчуває прикрості. Прогрес!

Отже, заслуга М. К. полягає в тому, що він залучив значну кількість джерел про київську історію 1482 року і вписав її в загальний контекст історії східної Європи.

Михайло Максимович (1847 р.)

Український історик Михайло Максимович (1804 – 1873) заторкнув нашу тему у своїй статті «Очерк Киева», котра була надрукована як вступ до книги І. Фундукля «Обозрение Киева в отношении к древностям» [К.: 1847 г.]:

К горшей беде Киева, татары, не переставшие опустошать южную Русь и так сильно разорившие Киев в 1416 году, явились опять в нем под предводительством Менгли-Гирея и разорили его до основания, сожгли Печерскую Лавру, а воеводу Ивана Ходкевича с его семьей и множеством народа взяли в плен. Это случилось 1-го сентября 1482 года.

Для возобновления Киева, по повелению Казимира, собираемо было до 20.000 народа, из поднепровских и других областей западнорусских [Максимович М. О. Киев явился градом великим...: вибрані українознавчі твори. – К.: Либідь, 1994 р., с. 36].

Таким чином, М. М. першим залучив надруковану в 1844 році записку про відбудову Києва. Від загальних оцінок він утримався.

Сергій Соловйов (1855 р.)

Славний російський історик Сергій Соловйов (1820 – 1879) все життя працював у Москві. Його головна праця – «История России с древнейших времён» – вперше було надруковано у 29 томах в 1851 – 1879 рр. і з того часу багато разів перевидавалась. Потрібний нам 5-й тому з'явився в 1855 році:

Не имея средств вести открытую войну с Москвою, Казимир, однако, в сношениях с Новгородом, Ордой обнаруживал явную вражду к Иоанну и тем заставлял последнего принимать свои меры, искать везде союзников против Литвы. В сношениях своих с крымским ханом Менгли-Гиреем Иоанн постоянно называет Казимира своим недругом. Посылая в 1482 году в Крым Михаила Кутузова [...] [текст наказу наведено у моїх виписках – М. Ж.] Менгли-Гирей послушался, овладел Киевом, увел в плен жителей, другие задохнулись в пещерах, Печерскую церковь и монастырь разграбил и из добычи прислал в Москву великому князю золотой дискос и потир из Софийского собора [Соловьёв С. М. История России с древнейших времён, т. 5, ч. 1, розділ 4 «Литва»].

Як бачимо, С. С. не залучив нових джерел, але поклав провину за агресію на жертву агресії. Винним виставлено Казимира, хоча проявів саме **явного** його ворогування ніхто й досі не навів.

Так чи інакше, С. С. не відчував в даному епізоді ані образи, ані прикраси.

Володимир Антонович (1882 р.)

Український історик Володимир Антонович (1834 – 1908) заторкнув нашу тему у своїй програмній статті «[Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие](#)», якою відкривався перший номер нового історичного журналу «Киевская старина» [1882 г., № 1, с. 1 – 48]:

Не успел еще город оправиться под управлением Олельковичей, как в 1482 году перекопский царь Менгли-Гирей «Киев взял и огнем сожже».

І тільки. Як бачимо, В. А. не залучив ніяких нових джерел і не дав розгорнутої оцінки події, дякуємо йому й на тому, що він про неї хоча б згадав.

Щоб два рази не вставати: змову князя Михайла Олельковича В. А. помилково датував 1482-м роком, і страту його поставив у Києві 30 серпня 1482 р. (за

два дні до нападу татар). Насправді це сталося роком раніше, у серпні 1481 р., і мабуть і Вільні, не в Києві.

Михайло Владимирський-Буданов (1890 р.)

Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов (1838 – 1916) – російський історик, який працював у Києві і присвятив ряд праць історії України. Нас цікавить його монографія «Население юго-западной России от 2-й половины 15 в. до Люблинской унии», надрукована як передмова до підготованого ним збірника документів про заселення України [Архив юго-западной России. – К.: 1890 г., ч. 7, т. 2, с. 1 – 210]. Напад 1482 р. в ній присвячено половина сторінки – загалом за Карамзіним; але бачимо там нове й помилкове твердження, нібито Менглі-Гірей приступив до Києва з лівого боку Дніпра, попередньо спустошивши усе лівобережжя. Звідки це узято – не можемо здогадатись. Далі сказано:

К этому же времени относится опустошение и правобережной части Киевской земли, которая потом, в половине 16 в. не могла оправиться и жители приписывали ещё тогда печальную судьбу своих поселений Менгли-Гирею [с. 6].

Це твердження спирається на новий документ, який М. В.-Б. залучив до розгляду теми – опис Житомирського замку 1545 р. [Архив юго-западной России. – К.: 1890 г., ч. 7, т. 1, с. 122 – 140 = Литовська метрика. [Кн. 561](#). Ревізії українських замків 1545 року. – Київ: 2005 р., с. 239 – 254; перше видання здійснено самим М. В.-Б.], конкретно – фрагмент, де ревізор намагався з'ясувати, хто має давати стації та підводи для гінців та дворян великого князя:

А потом, деи, как Минкгирии, цар, міста добыл и звоевал за Казимера, короля его млсти, тогда, деи, гсдрь король, бачачи знищенье міста здешнего и спустошеня сел, от тое стации и даваня подвод вызволил. И которыи листы вызволены на то в себе мели, – тыи, деи, в замку погорели [Архив, с. 135 = Ревізії, с. 250; орфографію я спростив].

Чи треба ці слова приймати дослівно, як абсолютну істину? – Жодною мірою!

Розглянемо всю справу в цілому. Житомирські зем'яни й міщани мали обов'язок давати підводи в один бік до Чуднова і Звягеля, а в другий бік до Києва, і не могли заперечити, що такий обов'язок мав місце. Але вони хотіли б позбутися цієї обтяжливої для них служби і для цього представили себе бідними й нещасними: «не толко стацеи и подвод давати не можем, але и сами не маем чим ся поживити и коней на чом заховати, бо, деи, каждый з нас хлеб купуем, на Волянъ и на Подолье ездечи». І висновок-погроза: «Якщо нас будуть приневольовати до підвод та стацій, то жоден з нас у місті не утримається» – повтікаємо!

Не так драматично представили справу ті зем'яни, котрі мали отчини. Вони теж говорили, що вони бідні й нещасні, але могли б нести зазначену повинність, якщо їм залишать корчми та будуть давати гроші зі скарбу.

Тут варто звернути увагу, що ревізор постійно записує – «деи», тобто «так говорять самі міщани». Далі, оповідання записано через 63 роки після нападу 1482 року. Хто міг бути свідком такої давньої події? Якщо в момент нападу комусь було 7 років, то в момент запису йому було вже 70. Але у віці семи років люди не цікавляться іменами ханів та князів. Треба припустити, що свідкам було на той час років 30, а в момент запису – 93! Але й цього не досить, бо свідки говорили, що перед отим знищенням вони були заможні й могли нести повинність, тобто треба додати ще років 10 чи 20 глибини

часу. І це говорили зем'яни (у множині!) та міщани (теж у множині!), тобто людей віком за сто років мало би бути не менше чотирьох.

Все це неймовірно, і запис в ревізії не слід сприймати буквально. Упродовж довгого правління Менглі-Гірея татари нападали багато разів, в тому числі й на Житомир, і упродовж довгого правління Казимира наші землі терпіли від нападів татар багато разів, так що обидва імені слід вважати епічними, а не історичними (ну, як Ілля Муромець і його противник – Калин-цар). А тут, як на гріх, і пільгові грамоти Казимира згоріли («у нас которое письмо не должно дойти, так мы его всегда потеряем» – М. Є. Салтиков-Щедрін). Всі ці подробиці мали надати вірогідності основному твердженню: жителі Житомира не можуть нести зазначених повинностей.

Нарешті, 4 села їм у цьому допомагали, а тепер перейшли у приватні руки – то і в цьому Менглі-Гірей винен?

Розглянутий запис в ревізії слід вважати цінним джерелом для соціальної боротьби в наших містах, але не пригадкою одного конкретного й дуже давнього татарського нападу.

Фридерик Папе (1900 р.)

Польський історик Фридерик Папе (1856 – 1940) був, здається, першим автором, котрий приділив нашій події окрему статтю – розділ «Спустошення Києва татарами» у своїй монографії «Polska i Litwa na przełomie wieków średnich» [Kraków : Akad. Umiejętności, 1904, t. 1, s. 83 – 92].

Він поставив напад у ширший політичний контекст, слушно оцінивши проїзд московського посольства до Молдавії і назад як стремління Казимира до миру з Москвою. Разом з тим він помилково приписав Івану 3-у підбурювання литовських князів до змови на короля [с. 85]. Чи слова Альберта Кранца (1448? – 1517) у його «Wandalia» (Кельн: 1518 р.) можна розглядати як історичне джерело, чи це здогад самого А. К., висловлений з урахуванням наступних подій через три десятки років після змови?

Повторюся: я жодною мірою не вірю, що А. К. із Гамбурга надіслав свого «спеціального кореспондента» до Вільни (за 1000 км), щоб дізнатись подробиці змови. Я не випадково скрізь вказую віддаль від місцем події і місцем, де зроблено запис про подію. Велика віддаль говорить про випадкове джерело інформації і неможливість щось уточнити. Якщо сама змова князів не була ніяким секретом (коли вже дійшло до публічної страти), то подробиці її організації були відомі тільки вузькому урядовому колу, до якого А. К. не мав доступу. Мабуть, не мав – точніше можна буде сказати після комплексного вивчення звісток А. К. про Велике князівство Литовське.

Саме провал цієї змови, згідно поглядів Ф. П., спричинив зміну планів Івана 3-го щодо Литви і відкрив шлях до наступної війни.

Ф. П. добачав помилку литовського уряду: маючи добрі стосунки з Менглі-Гіреєм, він не подбав про їх зміцнення, зокрема, не виплачував данини [nie podtrzymano dobrego humoru Mengligereja przez urominki. – s. 88]. Данини, мої любі, котрої татари ще й не починали вимагати!

Ф. П. слушно оцінив листи Менглі-Гірея до І. Ходкевича як ознаку мирних відносин Великого князівства Литовського із Кримом перед нападом [с. 88].

Ф. П. у непрямої спосіб використав ЛО-4 (наведений ним епізод 7 з моєї таблиці є тільки там), не давши посилання (мабуть, скориставшись приміткою Карамзіна, бо ВПЛ вперше повністю була надрукована тільки в 1959 р.).

Важливим внеском Ф. П. у розробку теми була публікація фрагменту булли папи Сікста 4-го. За виписку з ватиканського архіву Ф. П. подякував професору Владиславу Абрагаму – і з того часу до цього документу більше ніхто, здається, не звертався. Деяким терехтемиро-любивим професорам здається дуже легким – працювати в архівах, хоча самі вони нічого там не надибали. І якщо за 120 років ніхто слідами Абрагама не пройшов, мабуть, не так легко це зробити, як здається з висоти кафедри терехтемиро-знавства.

Не менш істотно, що Ф. П. мотивував датування події – 1 вересня 1482 р. В російськомовних працях весь час фігурувала ця дата, але в польській науковій літературі помилково зазначалося, що це 1.09.1483 р.

Для оцінки масштабу нападу Ф. П. забракло критицизму. Він даремно повірив згадці ЛО-1 про 11 зруйнованих городів. Так само помилково Ф. П. написав про руйнування Житомира на підставі згадки в ревізії 1545 р. [с. 91] – без посилання на М. Владимирського-Буданова, але так само не критично.

Але! – скаже уважний читач, – де ж в цій картині місце посольству Саковича щодо Великого Новгороду? Ніде йому немає місця, і про нього Ф. П. не згадав, аби не псувати загальної концепції, в якій Казимир виступає білим і, можна сказати, навіть пухнастим, а Іван 3-й – відповідно чорним і колючим.

В цілому заслуги Фридерика Папе у дослідженні нашої теми значні й безспірні.

Михайло Грушевський (1904 р.)

Український історик Михайло Грушевський (1866 – 1934) присвятив нападу 1482 р. півтори сторінки у 4-у томі «Історії України-Руси». Перше видання цього тому вийшло в 1904 р., друге, останнє за життя автора – в 1907 р. [К.: 1907 р., [с. 326 – 327](#), цитую за фототипічним передруком: К.: Наукова думка, 1993 р.].

М. Г. почав виклад з московських посольств до Криму, які досягли успіху. Фактичний опис нападу оперує тими ж подробицями, котрі подав ще Карамзін. Для окреслення враження від нападу використано дані записки 1520 р. та папської булли.

У примітці до основного тексту подано перелік джерел (без їх аналізу та співставлення), відзначено, що рік нападу – 1482-й (деякі польські автори писали про 1483-й), і помилково вважав інструкцію Івана 3-го з 1483 р. за пряме свідчення про напад (тут він слідував Ф. Папе, деякі інші думки якого слушно критикував).

Найбільшим промахом М. Г. було використання листа князя Абдули для окреслення **офіційної** позиції литовського уряду [с. 327], але це було зумовлено використанням видання Пуласького (поправніше видання у РИБ, т. 27 вийшло допіру в 1910 р.).

Таким чином, М. Г. підсумував результати досліджень теми на підставі тих джерел, які були опубліковані на той час. Розподіл відповідальності у нього – такий самий, як у Ф. Папе, відмінність полягає тільки в тому, що М. Г. лаяв Казимира на всі спусти, наприклад: «Малодушна нерішучість та огидна податливість литовсько-польського двору могли тільки підтримувати варвара-азіата в його цинічнім поступуванню супроти Литви-Польщі».

Людвік Колянковський (1930 р.)

Польський історик Людвік Колянковський (1882 – 1956) присвятив нашій темі дві сторінки у своїй монографії «Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za

Jagiellonów» [Warszawa: 1930, t. 1, s. 354 – 356]. Він – уже традиційно – вписав цю подію в контекст політичних відносин східної Європи.

Л. К. надав поважне значення посольству Саковича, але помилково виправив у записі ЛО-5 «Великий Новгород» на «Ржев». Я не бачу підстав для такого виправлення.

Л. К. докладно і вірно розібрав інструменти тиску Івана 3-го на Менглі-Гірея. Опису самого нападу присвячено одне речення. Традиційно помилково Л. К. оцінював інструкцію Івана 3-го з 1483 р. як пряму подяку за напад на Київ [с. 355]. На думку Л. К., литовський уряд добре розумів роль Москви у київській справі, і вона підштовхнула уряд до рішення про ґрунтовну відсіч (decyzję stanowczej z nią [Moskwą] rozprawę – s. 356). Ознакою такого наміру Л. К. слушно вважав смоленську мобілізацію 1484 року, але мені здається, що рішучість уряду була у нього перебільшена. Ані ця мобілізація, ані поведінки Литви в ближчі наступні роки нічого Москві не зашкодила.

Таким чином, ідея Ф. Папе про тісний зв'язок змови князів, з одного боку, з Іваном 3-м, а з другого боку, із нападом на Київ, не була підтримана пізнішими дослідниками.

Л. К. звернув увагу на помилкову інтерпретацію листа князя Абдули і дав правильне пояснення [у примітці на с. 357 – 358]. Хоч Л. К. торкнувся нашої теми побіжно, він вніс деякі істотні штрихи у її пояснення.

Костянтин Базилевич (1952 р.)

Радянський історик Костянтин Базилевич (1892 – 1950) розглянув нашу тему у своїй монографії «[Внешняя политика](#) Русского централизованного государства: 2 пол. 15 в.» [М.: 1952 г., с. 195 – 199].

К. Б. слушно пов'язував загострення московсько-литовських відносин у 1482 р. з посольством Саковича і претензіями Казимира на Великий Новгород і Великі Луки. Активність московської дипломатії на кримському напрямку він так само слушно вважав похідною від першого конфлікту.

Фактичному опису нападу на Київ К. Б. присвятив один абзац, котрий загалом повторює подібні описи з попередніх праць (у текстологію цих описів я не вдавався).

Висновок К. Б. звучить так:

Если рассматривать киевскую катастрофу с точки зрения военно-политических результатов и той задачи, которую преследовал Иван III, то нужно признать, что губительный набег Менглы-Гирея вполне достиг цели [...] Набег Менглы-Гирея на Правобережье и разорение Киева на более или менее продолжительное время уничтожили колебания крымского хана в выборе союзника; союзником становится Иван III, а врагом – великий князь Литовский. [с. 198 – 199].

Точка зору К. Б. продиктована темою його книги, і з цієї точки зору його оцінка виглядає слушною.

Єдина помітна помилка К. Б. полягала в тому, що він датував смоленську мобілізацію 6992 (1483 – 1484) року на один рік раніше (осінь 1482 – літо 1483 р.) [с. 198]. Тоді виникає запитання – чому це змобілізоване військо ніяк не зреагувало на київські події?

История Киева (1963 р.)

Стероризована московськими окупантами «українська радянська історична наука» не дала спеціальних досліджень по нашій темі, тому про її думки можна дізнатись лише з колективних оглядових праць.

В 1963 році під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу і особисто Микити Сергійовича Хрущова (я не жартую!) була надрукована «История Киева» в 2 томах.

Розділ про 15 – 16 ст. написав Дмитро Іванович Мишко (1907 – 1979), який на той час був провідним фахівцем Інституту історії з даного періоду. Розповівши про змову князів 1481 року, він продовжив так:

В итоге положение трудящихся масс Украины еще более ухудшилось. Воеводы не заботились об охране южных границ. Налоги с населения они тратили на содержание администрации и войска, а часть отправляли в столицу Литовского государства – Вильно. Ослаблением обороны южных границ страны воспользовались крымские татары. В 1482 г. большая орда под предводительством хана Менгли-Гирея напала на Украину и вскоре появилась вблизи Киева. Часть киевлян, жившая на окраине города, вынуждена была бежать в леса. Основная же масса населения укрылась в замке. Несколько дней киевляне отбивали натиск преобладающих сил противника. Однако военных сил и продовольствия у них было очень мало. Враг захватил город. Многие были убиты, а остальных вместе с воеводой татары угнали в Крым. Киев был полностью сожжен. Сохранились только значительно разрушенные монументальные сооружения времен Киевской Руси – Софийский, Михайловский соборы, Киево-Печерский и Выдубицкий монастыри, Кирилловская церковь, Золотые ворота и др. [*Н.Петров*, Очерки древнего Киева, К., 1897, стр. 35-36] [История Киева. – К.: Издательство АН УССР, 1963 р., т. 1, [с. 110–111](#)].

Прочитавши цей шедевр, я перш за все поцікавився: невже Микола Іванович Петров (1840 – 1921) міг таке написати? З'ясувалось, що в нього немає книги «Очерки древнего Киева», є книга «[Историко-топографические очерки древнего Киева](#)», і в ній на зазначених сторінках йдеться тільки про братську могилу, відкриту в 1870 р. на Подолі, котру вважали похованням жертв нападу 1482 р. (могила не досліджена й не датована, об'єктивних даних відносити її саме до 1482 року нема ніяких). Оце стільки Д. М. міг запозичити із Петрова, все інше – його власний витвір.

Якби відмічати жовтим фантазії – довелося б заповнити цим тлом усю цитату. На тлі більш-менш усталеного на той час викладу фактів (узяти того ж К. Базилевича) даний текст яскраво вирізняється своєю некомпетентністю.

Але це не значить, що він не є історіографічним фактом і що тут нема чого аналізувати. В одному абзаці маємо сліди одразу двох провідних ідей радянської історіографії:

1, положення трудящих мас безперервно погіршувалось від закликання варягів аж до кінця дня 25 жовтня 1917 р., і тільки з початком дня 26 жовтня 1917 р., коли владу в Росії захопило людожерське плем'я «більшовиків», воно почало поліпшуватись;

2, обороноздатність країни так само безперервно погіршувалась, і почала поліпшуватись тільки з 26.10.1917 р., коли цією справою зайнялись нарешті Комуністична партія і Радянський уряд.

Перша ідея є похідною від марксистської тези про вирішальну роль народних мас в історії, друга має чисто радянське походження, й обидві за допомогою московського батога успішно проводяться через усі твори «українських радянських істориків».

Обидві ідеї прикладені до нашої конкретної події чисто формально, механічно. З таким самим успіхом «український радянський історик» міг би їх прикласти чи до Литовського статута, чи до Люблінської унії, чи до будь-якої події до 1917 року (з

винятком хіба що Переяславської ради). Але це не значить, що погляд на події з точки зору становища трудящих мас (а не одного тільки начальства, про яке переважно пишуть джерела) чи з точки зору воєнних можливостей держави є неправомірним. Такі точки зору є можливими і корисними для всебічного розуміння подій, треба тільки думати, як витягнути із джерел дані для них.

Показовим є й умовчання в розглядуваному тексті ролі Москви в організації нападу. Як ми бачили вище, ця роль одностайно визнавалась усіма істориками – цілком незалежно від їх національності та уподобань. Трактувати дану подію як прояв «віковичної дружби українського і російського народів», скажімо, як московську допомогу у боротьбі проти литовських загарбників, – якимось не випадало, а картати Москву чи хоча б констатувати її роль – теж було не нарочно, от і довелося про це мовчати. Оцінки, які робили московські автори, виявлялись небезпечними й неможливими для авторів київських.

Ярослав Пеленський (1980 р.)

Український історик Ярослав Пеленський (нар. 1929 р.) працював у вільному (від москалів) світі, і це дуже позитивно відбилося на тематиці та якості його статей. В рамках дослідження ширшої теми – виникнення політичних претензій Москви на «київську спадщину» (на володіння усіма землями давньої Київської Русі), він звернувся до літописних записів про напад на Київ [*Pelenski J. [The Sack of Kiev of 1482](#) in Contemporary Muscovite Chronicle Writing. – Harvard ukrainian studies (Cambridge, Mass.), 1979–1980, Vol. 3-4, part 2, p. 638 – 649].*

Я. П. визначив 4 версії літописного оповідання (які я позначаю як ЛО-4, ЛО-3, ЛО-2, ЛО-5). Він слушно відзначив багатство фактичних подробиць в ЛО-5. Походження цього оповідання Я. П. уявляв так:

Інформація могла надходити від когось із Києва, можливо, в монастирі, або від когось із Московії, хто мав тісні контакти з Києвом та монастирем. Оповідь, швидше за все, була складена незабаром після події; її ретельно відредагували та дали окремий заголовок. Виключно релігійне тлумачення пограбування Києва [...] вказує на те, що автор / редактор цієї літописної оповіді, мабуть, був пов'язаний з деякими великоруськими церковними колами [...] Навряд чи вона була складена при провінційній єпископській канцелярії Пермі. Швидше за все це вона була написана та відредагована в московському монастирі, який мав певні зв'язки з Перм'ю [The information could have come from someone in Kiev, possibly in the monastery, or from someone in Muscovy who had close contacts with Kiev and the monastery. The tale was most probably composed soon after the event; it was carefully edited and given a separate title. The exclusively religious interpretation of the sack of Kiev [...] indicate that the author / editor of this annalistic tale must have been associated with some Great Russian ecclesiastical circles [...] It is unlikely that it was composed at the provincial episcopal chancery of Perm. More probably it was written and edited at a Muscovite monastery which had some connections with Perm. – p. 643].

Із цим поглядом можна погодитись. Інші версії, на думку Я. П., були похідними від ЛО-4:

Решта три московські версії пограбування Києва 1482 року були скороченими та відредагованими записами, що містили менше фактичної інформації. Натомість вони передавали чітко політичне та ідеологічне тлумачення [The remaining three Muscovite versions of the sack of Kiev of 1482 were abbreviated and edited accounts that

contained less factual information. Instead, they conveyed a pointed political and ideological interpretation – p. 643].

Але такого не могло бути, бо ці записи відрізняються набором фактичних подробиць, і кожен містить щось таке, чого немає у ЛО-4. Навіть ті епізоди, котрі в моїй таблиці відмічені як тотожні за змістом, у різних оповіданнях викладені різними словами. Це повністю виключає можливість існування прото-оповідання, з якого було пороблено скорочення. І це має певне значення для оцінки ідейної спрямованості оповідань.

Оповідання ЛО-3, котре Я. П. волів цитувати за пізнішим Симеонівським літописом, а не за трохи ранішим зводом 1492 р., він вважає офіційною версією московського двора [р. 644]. Щодо ЛО-2 він зауважив:

Непряма критика московського великого князя у цій розповіді, мабуть, відображає сучасний стан відносин між митрополитом Геронтієм та великим князем Іваном III [The indirect criticism of the Muscovite grand prince in the account is probably a reflection of the contemporary state of relations between Metropolitan Gerontij and Grand Prince Ivan III. – p. 645 – 646].

Чи справді ТипЛ і дане оповідання пов'язане із митрополитом, конкретно – Геронтієм, а не з ростовським архієпископом Вассіаном (ЛО-2 міститься у тій частині ТипЛ, котра вважається ростовським зводом 1489 р.) – сказати з упевненістю не можна, так само як не можна упевнено пов'язувати звід 1492 р. саме із двором великого князя.

Найскладнішою є конструкція Я. П. щодо ЛО-5:

З цього оповідання можна зробити висновок, що московський правитель, прийнявши священні посудини від "язичницького" полководця, вчинив вкрай нехристиянський і навіть блюзнірський проступок [From this account the conclusion could be drawn that the Muscovite ruler, by accepting the sacred vessels from a "pagan" war lord, had committed a highly un-Christian and even blasphemous transgression].

Хто склав запис, який настільки шкодив репутації московського правителя, і хто підтримував складання опозиційного кодексу? [Who composed an account so damaging to the reputation of the Muscovite ruler, and who sponsored the compilation of the oppositional Codex? – p. 647]

Запис в опозиційному Кодексі 1480-х років слід приписувати тим московським церковним колам, які були рішуче проти політики Івана III і відчували глибоке занепокоєння з приводу його цинічної політичної поведінки щодо міста Києва та "язичницьких" мусульман [the account in the oppositional Codex of the 1480s must remain attributed to those Muscovite ecclesiastical circles who were strongly opposed to the policies of Ivan III and felt deeply disturbed about his cynical political behavior toward the city of Kiev and the "pagan" Muslims]

Варто зазначити, що, окрім тексту, найбільш критичного щодо Івана III, редактори опозиційного Кодексу 1480-х рр. включили в свої роботи офіційну митрополичу версію про розграбування Києва 1482 р., очевидно, для посилення своєї критики щодо московського правителя [It deserves to be noted that, in addition to the text most critical of Ivan III, the editors of the oppositional Codex of the 1480s incorporated in their work the official metropolitan version about the sack of Kiev of 1482, apparently to reinforce their criticism of the Muscovite ruler. – p. 648].

Загальна конструкція Я. П. побудована під сильним впливом радянських дослідників літописів, котрі намагались поділити літописи 2-ї половини 15 ст. на «офіційні» та «опозиційні» і віднести їх до різних центрів літописання. Мій невеликий

досвід читання цих літописів показав, що ніякої **виразної** різниці між нібито-офіційними і нібито-опозиційними літописами нема, аргументація різниці спирається на дуже дрібні й мало виразні штрихи, розуміння яких не може не бути суб'єктивним.

Я думаю, що всі автори літописів однаково любили своє начальство і однаково хотіли його прославляти, але в умовах постійних різких змін політики уряду вони не завжди устигали «перебудуватись», і ті славословія, котрі були на часі учора, не відповідали тому, чого вимагала «генеральна лінія» сьогодні. Звідси й походить псевдо-опозиційність.

До того ж, оцінюючи спрямованість оповідань за складом фактичних подробиць, ніколи не можна бути упевненим, що автори оповідань знали увесь набір подробиць і довільно вибирали з їх числа те, що відповідало їх тенденції. Найпростіше тут було би думати, що умовчання про деякі факти, котрі відомі нам з усіх 45 томів ПСРЛ, мало причиною не тенденційність, а непоінформованість авторів.

Наявність в одному літописі двох оповідань на одну тему показує, що писарі мали в своєму розпорядженні різні літописні джерела, але не вважали за потрібне їх об'єднувати і погоджувати (так, як роблять сучасні історики). Таких подвоєнь у літописанні ціла маса, і ніякої «крамоли» з них вивести не можна.

Нарешті, коли Я. П. дивувався «репутаційним втратам» для влади від наших оповідань, він мимоволі керувався уявленнями сучасної людини. Для демократичного правителя (і то – тільки сучасного) репутація має значення, бо може перешкодити його переобранню на наступну каденцію; але для авторитарного правителя репутація не має жодного значення. Люди минулого могли мати інакші уявлення про добро і зло, і одна із задач історика – розкрити при нагоді оцю відмінність.

Погляд Я. П. на загальну причину нападу цілком виразний, і з ним слід повністю погодитися:

Не залишається жодних сумнівів у тому, що Іван III був головним підбурювачем вторгнення і що він запропонував конкретний район для кримського нападу [leave no doubt whatsoever that Ivan III was the principal instigator of the invasion, and that he suggested a specific area for the Crimean attack – p. 639].

Разом з тим я не зовсім розумію твердження Я. П.:

1 вересня 1482 р. татарська армія з Криму під командуванням хана Менглі Гірея завоювала і розграбувала місто Київ у рамках **великого походу** на Подільські та Київські землі [On 1 September 1482 a Tatar army from the Crimea under the command of Khan Mengli Girey conquered and sacked the city of Kiev as part of a **major campaign** against the Podolian and Kievan lands – p. 638].

Оцієі «більшої кампанії», зокрема, нападу на Поділля, я у джерелах не бачу.

Я. П. без застережень сприйняв повідомлення ЛО-1:

татари захопили та розграбували одинадцять додаткових прикордонних міст Давньої Русі [tatars captured and sacked eleven additional border towns of Old Rus – p. 639].

Повторю: вважаю це повідомлення перебільшенням некомпетентного автора.

В цілому невелика стаття Я. Пеленського зробила значний внесок в дослідження теми, бо ані джерелознавчим аналізом текстів, ані з'ясуванням їх ідейної спрямованості ніхто до нього не займався.

История Киева (1982 р.)

У пізньо-брежневський час було надруковано нову «Історію Києва», в який потрібний нам розділ написала Олена Федорівна Сидоренко (нар. 1940 р.), на той час – старший науковий співробітник Інституту історії:

Контакты, которые поддерживали незадачливые королевские и великокняжеские политики с ханом Золотой Орды Ахматом, а потом его сыновьями – врагами Крымского ханства, усугубляли бедственное положение украинских земель. Но тучи над ними сгустились еще более, когда в конце 80-х гг. XV в. произошло сближение между Золотой Ордой и Крымским ханством. На украинские земли стали совершать частые набеги также и золотоордынские феодалы. Особенно опустошительным было нападение на Киев орды во главе с ханом Менгли-Гиреем в 1482 г. «Мин-Кгирей, Аж Кгиреев сын, славный великы град Киев, матере градовом, добыл и жжог», – повествует об этом набеге летопись [ПСРЛ, т. 35, с. 125].

О приближении врага стало известно за несколько дней до его появления у стен города. За это время киевляне подготовились к обороне. Часть горожан, населявшая пригороды, ушла в окрестные леса, остальные укрылись в замке. Несмотря на мужество защитников замка, через несколько дней он пал под натиском преобладавших вражеских сил. Город был разграблен и разгромлен, почти дотла сгорел деревянный Подол, сохранились, но тоже сильно пострадали лишь монументальные сооружения древнего Киева – Софийский собор, Киево-Печерский, Михайловский, Выдубицкий монастыри, Кирилловская церковь, Золотые ворота. Оставшихся в живых жителей татары угнали в рабство. В плен попал и руководивший защитой города воевода Иван Ходкевич, а также его семья.

После нашествия орды Менгли-Гирея в 1482 г. литовские власти начали срочное восстановление киевского замка, имевшего не только местное, но и общегосударственное оборонное значение. Для восстановления замка в Киев прибыли работные люди из разных земель Великого княжества Литовского. Крупные ремонтные работы в замке велись и в конце 80-х гг. XV в. [История Киева: в 3 т., 4 кн. – К. : Наукова думка, 1982 г., т. 1, с. 233].

Ті дурниці, які були у хрущовській версії, залишилися, видалено тільки помилкове посилення на Петрова і додано слушне посилення на КВЛ-2, і до них додалося навіть якесь міфічне «зближення Золотої Орди із Кримським ханством». Про роль Москви – знову ані слова!

Гліб Івакін (1996 р.)

Український археолог Гліб Юрійович Івакін (1947 – 2018 рр.) присвятив багато уваги Києву післямонгольського часу. В 1985 році він захистив кандидатську дисертацію «Киев во 2 пол. 13 – 1 пол. 16 вв.», а в 1997 році – докторську дисертацію на ту саму тему («Історичний розвиток Києва 13 – сер. 16 ст.») і в тому ж році надрукував монографію такої самої назви [Івакін Г. Ю. [Історичний розвиток Києва 13 – сер. 16 ст.](#) – К.: 1996 р. – 272 с.]. В ній читаємо:

Весною 1482 р. Іван III вимагав від свого посла у Криму, щоб той настроював хана на похід проти Казимира «на Польськую [треба: Подольську – М. Ж.] землю или на киевские места». Цей тиск, як і багаті подарунки, зробили свою справу. Наприкінці літа кримський хан виступив у похід.

Никонівський літопис повідомив, що «сентября 1, по слову великого князя Ивана Васильевича всея Руси прииде Менгли-Гирей, царь Крымский Перекопский

Орда, со всею силою своею на королеву державу и град Киев взя и огнем сожже, а воеводу Киевского пана Ивашка Хотковича изымал, а оного полону безчислено взя; и землю Киевскую учиниша пусту». Псковський літопис додає: «а люди суцая в нем и по всем волостям мужи и жены и дети множество пленивыше сведоша в Орду, и от Києва зашед плени рускых порубежных городов 11 и, много зла створивши, отъидоше».

Із багатої здобичі Менглі-Гірей послав Івану III золоті потир та дискос з київського Софійського собору.

Цей розгром Києва, який відзначили майже всі українські, литовські та великоруські літописи, справив суттєвий вплив на подальшу долю міста. Висхідний розвиток часів Олельковичів знову був насильно перерваний. [\[Розділ 2. Політичне становище Києва XIII – першої половини XVI ст.\]](#).

Після здобуття незалежності України навіть українські автори почали писати про роль Москви в організації нападу, що було відомо іще Карамзину. Ну, краще пізно, ніж ніколи.

Також заслуговує на увагу нова точка зору для оцінки наслідків нападу – її значення для розвитку окремого міста (Києва). Думка Івакіна про підйоми і спади в розвитку Києва заслуговує на увагу і подальший розвиток.

Оскільки Г. І. – єдиний археолог в даному огляді й до того ж він постійно досліджував пам'ятки Києва, важливо знати його думку про археологічні сліди нападу 1482 р.:

У садибі по вул. Андріївська, 7 – 9 1984 р. були виявлено сліди ще однієї невідомої кам'яної споруди XII ст., яка, **вірогідно** [тут і дали виділення півжирним моє – М. Ж.], загинула під час нападу 1482 р.

Виявлені [біля Покровської церкви на Подолі] фундаменти, **вірогідно**, належали до [вірменського] храму-попередника, який загинув у 1482 р. під час розорення Києва Менглі-Гіреєм [\[Розділ 3. Історична топографія пізньосередньовічного Києва\]](#).

Дослідник проявив розумну обережність в інтерпретації результатів археологічних досліджень, і це зумовлено об'єктивним станом наших знань. Залишки, які можна було би пов'язувати з кінцем 15 ст., виявлено тільки в двох місцях на Подолі, і хронологія їх при сучасному рівні знань виглядає дуже розпливчастою.

А що ж Замкова гора?

Широкомасштабні археологічні дослідження тут не проводились. Культурні шари значно пошкоджені цвинтарем Фролівського монастиря XVIII – XIX ст., а також численними обвалами та зсувами стрімких схилів гори [там само].

Огляд нечисленного матеріалу із Замкової гори, який дав Г. І., показує, що хронологічне розшарування його наразі неможливе, і ми не маємо ніякого поняття про матеріальну культуру замку 15 ст., не кажучи вже про сліди пожежі.

Таким чином, археологія на сьогодні не може допомогти в дослідженні нападу на Київ 1482 року.

Владислав Гулевич (2013 р.)

[Гулевич В. П. «Київська трагедія» 1482 р.:](#) міфи й факти. – Український історичний журнал, 2013 р., № 5, с. 88 – 99.

Слід погодитись із В. Г., що

Напад кримського хана Менглі Гірея на Київ 1 вересня 1482 р. став, без перебільшення, поворотним пунктом в історії держав Східної Європи [с. 88].

Мета статті сформульована так:

Попри важливість цієї події, вона оповита чималою кількістю міфів, котрі протягом десятиліть «кочують» з однієї публікації до іншої [с. 88].

Перший міф, котрий В. Г. узявся спростувати, він сформулював так:

У винищенні Києва винен великий князь московський Іван III? [с. 88]

Можна погодитись із В. Г., що

розорення Києва як помста за страчених литовсько-руських князів навряд чи відповідає дійсності [с. 88].

Але власна теорія В. Г. помилкова і не витримує найлегшої критики:

(1) Натомість історики вперто ігнорують те, що для Івана III важливішою була не помста, а недопущення можливого нападу литовців на Московську державу, оскільки в той час її війська були зв'язані війною з Казанню [...] Ця акція мала відвернути литовське військо від східного кордону Великого князівства Литовського, сконцентрувавши його на південному сході [...]

(2) У літописах уже заднім числом напад на Київ відбувся нібито «по слову великого князя Івана Васильевича» [ПСРЛ. – Т.8: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1859. – С.215].

(3) Іван III через своїх послів упродовж 1483–1486 рр. неодноразово проситиме Менглі продовжити наїзди на південноруські землі Литви [...] прохання московського князя щодо нападу кримців на литовські території не викликатимуть у нього [Менглі-Гірея] особливого ентузіазму [с. 89].

Висновок В. Г.:

(4) Уважати, що Менглі напав на Київ, виконуючи волю Івана III, на нашу думку, помилково [...] Як видається, прохання великого князя московського до кримського хана напасти на Литву лише збіглося у часі з планами самого Менглі Гірея [с. 89].

У статті, опублікованій дещо раніше, цей висновок – ключовий у поглядах В. Г. – сформульовано трохи обережніше:

(4а) Мрія московського правителя збулася, адже Менглі розірвав мир із Казимиром. Але участь Івана III у цьому була мінімальною – кримський хан прийняв рішення покарати Казимира самостійно, виходячи з власних інтересів та амбіцій [Гулевич В. П. [Казимир Ягайлович і Менглі Гірей](#): від друзів до ворогів. – Український історичний журнал, 2013 р., № 1, с. 65].

Чи справді так?

(1) Перша із тез В. Г. не заперечує той «міф», який треба «спростувати», а підтверджує його. Тут В. Г. не заперечує сам факт підбурювання нападу з боку Івана 3-го, а тільки пояснює, якими мотивами міг керуватись останній. Безумовно, у кожного злочинця завжди є раціональне пояснення свого злочину, але це не перекреслює самого факту злочину.

Щодо неможливості відволікаючої операції я уже висловлювався нещодавно [Жарких М. І. Міфічний напад татар 1480 р. – К.: 2021 р.], повторю коротко, чому вважаю таку операцію неможливою.

Щоб відволікти воєнні сили держави з одного фронту на інший, головний командувач (в нашому випадку – король Казимир) повинен:

– дізнатись заздалегідь про загрозу нападу на другому фронті (в нашому випадку – південному);

– повірити у цю розвідувальну інформацію / попередження;

– надати цій інформації найвищий пріоритет, скасувавши операції на першому фронті (в нашому випадку – східному);

– оголосити мобілізацію війська проти нової загрози:

Для війни ведь рать нужна,
Без неї плоха война.

– направити зібрані війська на другий фронт.

Нічого цього наші джерела навіть близько не знають. Якщо Іван 3-й планував відволікаючи операцію, він і був найбільше зацікавлений, щоб Казимир про неї дізнався й занепокоївся. Але про надсилання такої інформації з Москви до Вільна ми нічого не знаємо, і припускати таке не випадає. Іншим джерелом інформації міг виступити сам Менглі-Гірей, котрий мав би послати Казимиру своє «іду на ви». Але й такого послання ми не маємо. Третім джерелом інформації мали би бути литовські пограничні воєводи (в нашому випадку – Ходкевич). Але Ходкевич сам довідався про напад за кілька днів, а до Казимира ця новина дійшла через тиждень або два, коли татари уже відходили до Криму.

Отже, на вість із Києва збирати військо, щоб гнатись за татарами у степи, було безглуздо хоча б з тієї причини, що це зайняло би 1.5 – 2 місяці – час, за який татари устигли би зникнути самі собою, і то не один раз.

Навіть якщо у Вільні в цей момент стояло змобілізоване й готове вирушити військо (а ми про це нічого не знаємо!), то і з ним треба було пройти із Вільна до Орші (330 км = 11 днів шляху), щоб сісти тут на човни і плисти – відносно швидко і легко – до Києва й далі в Татарію. (Саме в Орші Дніпро міняє свій генеральний курс із західного на південний.)

Але Орша – то таке цікаве місце, що від нього 450 км до Києва (15 днів шляху) і 480 км до Москви (16 днів шляху). Тобто гіпотетичне зосередження литовського війська в Орші могло замість сподіваного **відволікання** литовського війська на південний фронт привести до несподіваного **приволікання** його на східний фронт, проти Москви. І всі полководці, плануючи свої війни, про це знали, бо географія – річ не секретна.

Отже, щоб щоб відволікти литовське військо на південний фронт, татари повинні були би монятись і тинятись під Києвом не менше двох місяців – швидше воєнна система того часу зреагувати не могла. Але нічого такого навіть наближено не було! Татари напали на Київ миттєво (blitzkrieg) і миттєво ж відступили, не збираючись очікувати литовської відплати.

Якщо вже говорити про «відволікання», то треба вести мову не про тактичне відволікання, на одну кампанію (неможливе з огляду на сказане), а тільки про стратегічне. Щорічні напади на південному фронті, котрі кримські татари практикували в ближчі десятиліття, привчили литовський уряд до того, що загроза з півдня є завжди, і на неї треба зважати. Але це було усвідомлено пізніше.

(2) У Воскресенському літописі дійсно так написано, і він складений близько 1541 р., тобто через 60 років після подій. Тут В. Г. цілком правий.

Але побіжне ознайомлення із джерелами є постійним джерелом помилок. І в даному випадку Воскресенський літопис просто слідував за зводом 1492 року, в якому написано рівно те саме і який був складений не заднім числом, а по свіжих слідах подій. Історики можуть знати, а можуть і не знати про тісну спорідненість цих літописів, але ми, відставні фізики-теоретики, просто зобов'язані це знати і використати. Інакше чим же я буду відрізнитись від професійних істориків?

Ігнорування літописного пояснення подій з боку В. Г. є повністю помилковим.

(3) Іван 3-й, домігшись розриву кримсько-литовських відносин, постійно нагадував своєму союзнику, що Литва – їх спільний ворог. Думаю, для Москви було істотніше не допустити відновлення цих відносин, продовження ізоляції Великого князівства Литовського, ніж напади самі по собі.

(4) Про плани Менглі-Гірея можемо судити тільки з укладання миру з Литвою в жовтні 1480 р. і пізнішої дружньої переписки хана з київським воєводою. Ці відносини були перервані нападом на Київ.

Таким чином, спроба В. Г. зняти з Івана 3-го відповідальність за напад – якої він сам і його нащадки ніколи не зрікались! – оснований на кривотлумаченні джерел і є повністю неприйнятною.

Другий міф сформульовано так:

У сплюндрованні Києва винні османці? [с. 89]

Хоча мені не доводилось зустрічати такої тези, охоче вірю В. Г., що вона була висловлена. Зроблений ним з цієї нагоди огляд турецько-кримсько-польських відносин для мене, як початківця у цій темі, видається корисним.

Третій міф сформульовано так:

Раптовий напад татар призвів до тотального знищення населення Києва та спустошення Київщини? [с. 92]

(5) Далекий від Подніпров'я Вологодсько-Пермський літопис повідомляє, що кияни дізналися про ворожі наміри татар за чотири дні. Це повідомлення нічим верифікувати [...] Лише в пізнішій московській літописній компіляції сказано, що воєвода вряди-годи намагався організувати оборону («осаду осади») [с. 93].

В. Г. помиляється, називаючи Вологодсько-Пермський літопис пізнім. Найдавніший його список, повторюся, доведений до 1499 р., тобто належить сучаснику подій. Як оповідання про напад на Київ потрапило до Вологди / Пермі – В. Г. не замислюється, хоча ще Я. Пеленський слушно припускав, що воно надійшло з Москви.

Якщо ми будемо відкидати такі свідчення, то залишимося взагалі без джерел для нашої події.

(6) Зазвичай збудовані абияк, із нетривких матеріалів, вони [замки] швидко гнили та руйнувалися. Можна припустити, що й 1482 р. ситуація була не кращою [...] хоча в 1480–1481 рр. за І.Ходкевича мав відбутися ремонт [с. 93 – 94].

Судячи з того, що для ремонту замку за Ходкевича «король прислав усі волості свої подніпровські», обсяг робіт був значним і замок було полагоджено, наскільки це взагалі було можливим.

(7) Система оповіщення про небезпеку навіть у середині XVI ст. була неефективною [с. 94].

Нарікання на неефективність оповіщень безпідставні й зумовлені незнанням арифметики. Не маючи ані радіозв'язку, ні авіаційної розвідки, отримати повідомлення про загрозу раніше було неможливо.

(8) Чи можливо підтвердити інформацію [псковського] літопису про кількість постраждалих міст? [...] Лише люстрація замків 1545 р. повідомляє, що Менглі Житомир «добыл и звоевал за Казимера». Утім, люстратори не уточнили рік, коли це сталося, тож цілковито покладатися на цю інформацію не варто [...] Ми більше схильні вірити літописцеві, котрий занотував, що після спалення Києва хан «по далным же [містам] вою не розпускаше и прочь поиде во свою Орду» [с. 95 – 96].

В цьому я повністю згоден із В. Г.

Важливо, що В. Г. зібрав дані джерел про стан Києва після нападу, зокрема, про поляка Миколая з Вирозембов, котрий потрапив у татарський полон в Києві. Згадка про нього була опублікована ще у 1923 році, але якось не мала щастя в історіографії.

Таким чином, стаття В. Гулевича дає корисний огляд предмету, хоча його спроба зняти відповідальність за напад з московського князя є безпідставною і неприйнятною.

Владислав Гулевич (2018 р.)

Гулевич В. [От ордынского улуса к ханству Гиреев](#): Крым в 1399–1502 гг. – Казань: 2018 г., с. 341 – 352.

Як бачимо, у своїй книзі В. Г. приділив нападу на Київ не менше уваги, ніж в окремій статті. Тут ми очікувано бачимо повторення тез 2013 року: (1), (2) – с. 324; (7) – с. 347 та інших сюжетів статті. Щодо наведеної вище тези (2) позиція В. Г. стала ще більш категоричною: «Но все это не соответствует действительности» [с. 342].

Разом з тим з'явилися і нові нюанси:

В этих событиях нужно также отметить участие киевского воеводы И. Ходкевича, которое до сих пор не было оценено по достоинству [с. 344].

Розглянувши відомості про Ходкевича і його діяльність у Києві, В. Г. робить висновок:

Не исключено, что окончательно спровоцировал хана напасть на Киев никто иной как И. Ходкевич. Даже после его пленения Менгли Гирей заявлял, что для дальнейших нападений «отъ Ивашька причина была» [с. 346, з посиланням на РИБ, т. 27, № 48-II, Стб. 359].

Чи справді так?

В процитованому листі Менглі-Гірей писав:

И карачом о тых делех усказал есми словом: так ведайте, што **сее зимы** люд воевананы, от Ивашька причина была. И карачом о том усказал есми. На то з нышаном лист послали есмо.

Лист, як завжди, не датований, і на початку його згадано про приїзд до Криму послів – Петраша і Зенька (отже, це 1483 або 1484 роки). У процитованому фрагменті йдеться не про напад на Київ у 1482 р., котрий стався у вересні, а про інший, невідомий нам напад **взимку** (мабуть 1483 – 1484 років). Від якого Івашка була причина і в чому вона полягала – невідомо, але це явно не Іван Ходкевич (якщо він і був ще живим на той час, то, перебуваючи в полоні в Криму, ніякою мірою не міг викликати новий напад). І. І. Лаппо, складаючи заголовок для публікації в РИБ, написав: «причиною войны объявляется Иван Ходкевич», і ось В. Г. прийняв це тлумачення – явно помилкове.

Московский посол кн. И.В. Лыко-Оболенский весной 1483 г. ни единым словом не обмолвился относительно благодарности Ивана III за нападение на Киев,

что выглядело бы странным, если бы это случилось в исполнение его просьбы [с. 351].

Тут В. Г. має рацію, опонуючи всім, хто витягав з його посольської інструкції «пряму подяку за напад на Київ». Але при цьому В. Г. передав куті меду, намагаючись витягнути якийсь позитивний зміст із умовчання інструкції про цю справу.

Остаточно В. Г. висновує:

Мечта московского правителя свершилась: крымский хан разорвал мир с королем. Но Менгли Гирей принял решение наказать Казимира IV самостоятельно, исходя из собственных интересов и амбиций, которые в начале 80-х гг. XV в. совпадали с интересами ВКМ [с. 351].

Це виглядає не так категорично, як заявлена вище теза (4) і більш категорично, ніж заявлена вище теза (4а), але суть лишилась тією самою: «Это не мы. Нас там нет. Мы тут ни при чём. Это всё придумал Черчилль в восемнадцатом году». Відповідальність за агресію покладена на жертву агресії, а московський князь ані не думав цього робити.

Таке висвітлення справи – не просто помилкове, але фальсифікаторське.

Змінився і правильний критичний погляд В. Г. на знищення Житомира (8). Тепер беззастережно написано:

В люстрации замков 1545 г. сообщается, что Менгли Гирей «добыл и звоевал за Казимера» Житомир [с. 348].

Так думав ще М. Владимирський-Буданов, але не слушно.

Також лист князя Абдули у В. Г. знову перетворився на лист Казимира до Менглі-Гірея [с. 352], як (помилково) думав М. Грушевський, а слушна критика Л. Колянковського відкинута.

В цілому дві роботи В. Гулевича по нашій темі спрямовані на фальсифікацію історії й відбілювання московського князя Івана 3-го. Це крок уперед у порівнянні з українськими радянськими працями, корисний для Москви, але безпідставний, непереконливий і шкідливий для історичної істини.

Висновки

1. Традиційним напрямком дослідження нападу на Київ у 1482 р. є з'ясування контексту міждержавних відносин, у яких стався напад, і його місця в подальших політичних подіях. До такого напрямку схиляє наявний фонд джерел.

2. Дослідники одностайні у визначенні вирішальної ролі Москви як ініціатора нападу.

3. Замовчування або відбілювання ролі Москви в організації нападу слід вважати фальсифікацією історії.

4. Нагромадження фактичних даних по темі припинилось у 1959 р. з публікацією повного тексту Вологодсько-Пермського літопису. Обмеженість набору джерел не завадила раннім дослідникам робити правильні в цілому висновки, а доступність повного набору джерел в останні 60 років не врятувала авторів цього періоду від помилок і фальсифікацій.

5. Джерелознавчому аналізу доступних текстів приділялось недостатньо уваги, що стало причиною деяких помилкових тверджень.

6. Такі напрямки дослідження теми, як історія народу (трудящих мас, не начальства), воєнна історія, історичне краєзнавство (історія міста Києва), тільки позначені, а не розвинені – ані щодо методів, ані щодо конкретних результатів.

7. Зовсім не робилось порівняльних досліджень, хоча напади татар дають матеріал для порівнянь як з ранішого, так і з пізнішого часу.

Що нового?

А що ж нового вносить дана стаття у розгляд теми, котра вивчається з часів Карамзіна, тобто понад 200 років?

На тлі розглянутої мною історіографії виявляється – не так і мало:

1. Складена повна хрестоматія джерельних згадок про подію.
2. Джерела оцінені за їх компетентністю, вірогідністю та інформативністю.
3. Запропоновано класифікацію літописних оповідань про напад і гіпотезу щодо їх походження.
4. Розглянуто дві ілюстрації Лицевого літописного зводу до нашої події.
5. Розглянуто тактику атаки й оборони в цьому нападі, дано порівняння з попередніми татарськими нападами.
6. Проаналізовано записку про відбудову Києва у 1483 р., виявлено її сумнівні, мало вірогідні моменти.
7. Розглянуто долю родини київського воєводи І. Ходкевича, що дало можливість окреслити схему викупу полонених з Криму.
8. Підтверджено усталений в історіографії висновок, що ініціатором нападу на Київ був московський великий князь Іван 3-й.
9. Розглянуто нагромадження знань по темі та еволюцію оцінок нападу 1482 року в історичній літературі упродовж останніх двох століть.

У Києві, 23.02 – 27.04.2021 р.

Даний документ згенеровано 29 квітня 2021 р.

Найкращу версію (з невеликими можливими доповненнями і виправленнями) читайте на сайті m-zharkikh.name/uk/History/Monographs/Essays/FallKyiv1482.html